

ankara

HBV

AKDENİZ HAVZASI VE AFRİKA MEDENİYETLERİ DERGİSİ (AKAF)

Cilt 3 / Sayı 1 / 2021 YAZ

ISSN:2717-7548

• Öğr. Gör. Alper YALÇIN & Öğr. Gör. Sevda YALÇIN

*İş Yapma Kolaylığı Endeksi Kapsamında Nijerya'nın Performans
Analizi*

• Doç. Dr. Erkan İZNİK

Geç Roma Dönemi Cumhuriyetinde Akdeniz'de Bir Liman Kenti: Side

• Hasan BASRİ KARTAL & Asiye NİSA KARTAL

*La Belle Prussin Üzerinden Afrika Yerel Mimarlığına Dair
Söylenebilecekler*

• Haman ADAMA MOHAMADOU

*Boko Haram in Central and Western Africa: Rebuilding Strategies by
Governments*

• Muhammed Salih SEFİLOĞLU

*A Conversion Narrative And Its Political And Social Dimensions:
Abdu'l Ahad Dawud*

• Arş. Gör. Esra ÇİMEN KARAYÜREK

Cezayir Bağımsızlık Savaşında Kadınların Katkısı

• Beamie-Moses SEIWOH

*Transitional Justice and National Civil Society: A Case for Sierra-
Leone*

• Abir GUENEZ

*The Effectiveness of Foreign Direct Investment in Achieving Sustaina-
ble Development in Algeria During the Period 2015-2019*

• Sahibi
Owner

AHBV Üniversitesi adına / In the name of AHBV University
Prof. Dr. Yusuf TEKİN

• Kurucu Editör
Founding Editor

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE

• Yazı İşleri Müdürü
Directorate of Editorial Affairs

Öğr. Gör. Dr. Murat DELİBAŞ

• Editör Yardımcıları
Editorial Assistants

Dr. Öğr. Üyesi Esra ULUŞAHİN
Doç. Dr. Murat DEMİR
Doç. Dr. Murat ÖZCAN

• İngilizce Editörleri
English Manuscripts Editor

Dr. Öğr. Üyesi Aydan IRGATOĞLU

• Düzenleme
Technical Editors

Arş. Gör. Arife ERAY
Arş. Gör. Çile Maden
Arş. Gör. Dilara EMİROĞLU
Arş. Gör. Mehmet KÖLE

• Haberleşme
Communication

akdenizafrika@hbv.edu.tr

Yayın Kurulu Üyeleri
Editorial Board

Doç. Dr. Ayşe Fatma EROL
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Evren Göçer
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Evrim ÖLÇER ÖZÜNEL
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA
ERCALISUN
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Kemal ŞAMLIOĞLU
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Muammer SARIKAYA
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Nesrin TEKİN
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Orhan KURTOĞLU
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Ömer Faruk YELKENCİ
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Rabia SARIKAYA
(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Semih AKTEKİN
(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
(AHBV Üniversitesi)

AHBV Üniversitesi, Emniyet Mah. Abant 1. Cad. Toki Blokları No: 10/2E 10. Kat Yenimahalle/ANKARA

0312 546 06 00/01

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi uluslararası, bilimsel ve hakemli bir dergidir. Yılda iki sayı (Haziran / Aralık) yayımlanır.

Yayın Tarihi 30 Haziran 2021

• **Danışma Kurulu Üyeleri**
Advisory Board

Prof. Dr. Ahmed SKOUNTI
(Institut National des Sciences de l'Archéologie et
du Patrimoine, Maroc)

Prof. Dr. Ahmet Nedim SERINSU
(Ankara Üniversitesi)

Büyükelçi Ahmet Rıza DEMİRER
(T.C. Dışişleri Bakanlığı)

Dr. Ali BOUJDIDI
(Gabès Üniversitesi, Tunus)

Doç. Dr. Atakan AKÇAY
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Bülent İŞLER
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Demet ÖRNEK
(AHBV Üniversitesi)

Büyükelçi Deniz ÇAKAR
(T.C. Dışişleri Bakanlığı)

Prof. Dr. Enver ARPA
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Prof. Dr. Erdal AKSOY
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Erkan KARAGÖZ
(Cezayir II Üniversitesi, Cezayir)

Prof. Dr. Esmâ REYHAN
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatma Ahsen TURAN
(AHBV Üniversitesi)

Doç.Dr. Frédéric HITZEL
(EHESS Üniversitesi, Fransa)

Prof. Dr. Foued LAROUSI
(Rouen Üniversitesi, Fransa)

Prof. Dr. Gül TUNCER
(AHBV Üniversitesi)

Büyükelçi Doç Dr. İrfan NEZİROĞLU
(T.C. Dışişleri Bakanlığı)

Prof.Dr. M. Öcal OĞUZ
(AHBV Üniversitesi)

Prof.Dr. Mehmet Ali AKINCI
(Rouen Üniversitesi, Fransa)

Doç. Dr. Merih EREK
(AHBV Üniversitesi)

Prof.Dr. Muhammet HEKİMOĞLU
(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Musa YILDIZ
(Gazi Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mürsel BAYRAM
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Prof. Dr. Naciye YILDIZ
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Nahide BOZKURT
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN
(Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT
(AHBV Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

	Sayfa
Prof. Dr. Suna Timur AĞILDERE TAKDİM EDITORIAL	7 8
Öğr. Gör. Alper YALÇIN & Öğr. Gör. Sevda YALÇIN <i>İş Yapma Kolaylığı Endeksi Kapsamında Nijerya'nın Performans Analizi</i>	9-23
Doç. Dr. Erkan İZNİK <i>Geç Roma Dönemi Cumhuriyetinde Akdeniz'de Bir Liman Kenti: Side</i>	24-33
Hasan BASRİ KARTAL <i>La Belle Prussin Üzerinden Afrika Yerel</i> Asiye NİSA KARTAL <i>Mimarlığına Dair Söylenebilecekler</i>	34-42
Haman ADAMA MOHAMADOU. <i>Boko Haram in Central and Western Africa: Rebuilding Strategies by Governments</i>	43-52
Muhammed Salih SEFİLOĞLU <i>A Conversion Narrative and Its Political and Social Dimensions: Abdu'l Ahad Dawud</i>	53-64
Arş. Gör. Esra ÇİMEN <i>Cezayir Bağımsızlık Savaşında Kadınların</i> KARAYÜREK <i>Katkısı</i>	65-69
Beamie-Moses SEIWOH <i>Transitional Justice and National Civil Society: A Case for Sierra-Leone</i>	70-78
Abeer GUENEZ <i>The Effectiveness of Foreign Direct Investment in Achieving Sustainable Development in Algeria During the Period 2015-2019</i>	79-88

TAKDİM / EDİTÖRDEN

Değerli okurlarımız,

Türkiye'nin ve dünyanın saygın bilim insanlarının yoğun çabaları neticesinde vücut bulan Covid 19 aşılırları, 2021 yılının ikinci yarısında ülkemiz ve dünyada umudun adı olmuştur. İçinden geçmekte olduğumuz bu ümitvar günlerde, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi'nin (AKAF) 2021 yılının Yaz sayısı ile sizlerle buluşmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Bu sayımızda Akdeniz'in önemli liman kentlerinden Side'nin Geç Roma Cumhuriyeti Döneminde önemi, Labelle Prussin'in gözünden Afrika yerel mimarisi, Cezayir bağımsızlık savaşı'nda kadınların katkısı, Abdülahad Dâvûd'un eserlerinin sosyal ve siyasi boyutları, Cezayir'de sürdürülebilir kalkınmaya yabancı yatırımın etkisi, Sierra Leone ve ulusal sivil toplumu ile hukuk sistemi, İş Yapma bağlamında Nijerya'nın performans analizi ile Orta ve Batı Afrika'da hükümetlerin yeniden inşa stratejilerini konu alan sekiz araştırma makalesi yer almaktadır.

Dergimizin bu sayısına katkı veren değerli yazarlarımıza, kıymetli yayın ve danışma kurulu üyelerimize içtenlikle teşekkür ederim. Aralık ayında buluşmak dileğiyle...

Editör

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE

Ankara - 30 Haziran 2021

EDITORIAL

Dear Readers,

The Covid-19 vaccines, which were discovered as a result of intense efforts of respected scientists in Turkey and the world, have raised hopes in our country and the world for the second half of 2021. In these hopeful days we are going through, we are happy to meet our readers with the Summer issue of 2021 of Ankara Hacı Bayram Veli University Journal of Mediterranean Basin and African Civilizations (AKAF).

This issue contains eight research papers regarding the importance of Side, one of the important port cities of the Mediterranean, in the Late Roman Republic Period, African vernacular architecture through the eyes of Labelle Prussin, the contribution of women in the Algerian War of Independence, social and political dimensions of Abdülahad Dâvûd's works, the impact of foreign investment on sustainable development in Algeria, Sierra Leone and its national civil society and legal system, Nigeria's performance analysis in the context of Doing Business and Reconstruction strategies of governments in Central and West Africa.

I sincerely thank our esteemed authors and members of the editorial and advisory board who contributed to this issue of our journal. Looking forward to meeting you in December...

Founding Editor

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE

Ankara - June 30, 2021

İŞ YAPMA KOLAYLIĞI ENDEKSİ KAPSAMINDA NİJERYA'NIN PERFORMANS ANALİZİ (2016-2020)

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öğr. Gör. Alper YALÇIN

Kafkas Üniversitesi

Kağızman MYO

alperyalcin@kafkas.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5930-7021

Öğr. Gör. Sevda YALÇIN

Kağızman MYO

syalcin@kafkas.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7584-6180

Gönderim Tarihi: 23.02.2021 Kabul Tarihi: 29.04.2021

Alıntı: YALÇIN, A. & YALÇIN, S. (2021). İş Yapma Kolaylığı Endeksi Kapsamında Nijerya'nın Performans Analizi (2016-2020). *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 3(1),9-22.

ÖZ: Uluslararası kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen endeksler konularına göre ülkelerin finansal, ekonomik, sosyal, beşeri, askeri vb. kapasitelerine dair tespit, gözlem ve analizler gerçekleştirmek amacıyla yapılmaktadır. Bu endekslerin her biri alanında uzmanlaşmış kuruluşlarca hazırlanan ve bu kuruluşların çeşitli paydaşları vasıtasıyla derledikleri verilerden oluşmaktadır. Değerlendirmeyi yapan kuruluşlar ele aldıkları konulara göre değişen yöntemler/kriterler kullanmaktadır. Araştırılan konuya göre endekslerden elde edilen sonuçlar öngörülebilir gelecekle ilgili ipuçları vermektedir. Uluslararası kuruluşların gerçekleştirdiği önemli endekslerden biri de İş Yapma Kolaylığı Endeksi'dir (Doing Business). Dünya Bankası tarafından 2003 yılından beri her yıl hazırlanan "İş Yapma Kolaylığı Endeksi"nde; 190 ülkedeki (2020 yılı itibarıyla) yerel şirketlerin iş yapma ve kurma kolaylığı ile iş yapmalarını etkileyen bir dizi düzenlemeleri 11 gösterge seti çerçevesinde mercek altına alınmaktadır. Bu çalışmada Afrika kıtasının en büyük ekonomisine ve nüfusuna sahip ülkesi olan Nijerya'nın Doing Business Endeksi'ne göre 2016-2020 döneminde, dünyadaki ve bölgedeki durumu analiz edilip değerlendirilerek ileriye dönük öneriler yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası endeksler, Doing Business Endeksi, Nijerya

The Performance Analysis of Nigeria Within the Scope of Doing Business (2016-2020)

ABSTRACT: The indexes carried out by international organizations are done with the purpose of determining, observing, and analyzing the financial, economic, social, human, military and similar capacities of countries according to their subjects. Each of these indexes consists of data prepared by specialized staff and collected by these organizations through various stakeholders. The institutions that make the assessment use methods/criteria varying according to the subjects they deal with. The results obtained from the indexes give clues about the predictable future according to the research subject. One of the important indexes realized by international organizations is the Ease of Doing Business Index (Doing Business). In the "Ease of Doing Business Index" prepared annually since 2003 by the World Bank, a series of regulations affecting the ease of doing and establishing business and in 190 countries (as of 2020) are examined within the framework of 11 sets of indicators. In this study, the situation of Nigeria, the country with the largest economy and population of the African continent, in the world and in the region in the period of 2016-2020 was analyzed and evaluated according to the Doing Business Index and forward, looking recommendations were made.

Keywords: International Indexes, Doing Business Index, Nigeria

Giriş

Bir ülkedeki yatırım ortamı iyileştikçe, ülkedeki yatırım iklimi yabancı ve yerli yatırımcılar için cazip hale geldikçe özellikle gelişmekte olan ülkelerin istenilen yabancı yatırımları ülkelerine daha kolay çekebildikleri yapılan bilimsel çalışmalarla ortaya konulmuştur. Bu konuda Jayasuriya (2011), Hlavacek, Domanska (2016) ve Nangpiire, Rodrigues ve Adam (2018) yaptıkları farklı çalışmalarda benzer sonuçlara ulaşmışlar ve özellikle gelişmekte olan ülkelere yatırım ortamı çekiciliğinin artarak iş yapmanın kolay hale geldiği ülkelerde yatırımlarda da artış gözlemlendiği sonucuna ulaşmışlardır.

Ülkelerdeki mevcut yatırım ortamlarının gösterdiği performansın geçmişten günümüze ortaya konulması; incelenen ülke ya da ülkelerin benzer ekonomiler içerisindeki sahip olduğu imkânlar ve koşullar hakkında muhataplarına bir yol haritası işlevi görecektir.

Küresel ölçekte, ülkeleri karşılaştırma imkânı veren çok çeşitli ve farklı göstergelere sahip endeksler vardır. Küresel endeksler ülkelerin ekonomisi, büyüme potansiyeli, iş yapma olanakları, rekabet edebilirliği, siyasi ve ekonomik riskleri, dış politikadaki gelişmeleri, özgürlükleri gibi çeşitli konularda ülke içi

ve ülke dışındaki bütün ilgili taraflara veriler sunarak onların hareket tarzını belirlemede önemli bir görevi yerine getirmektedir (Yalçın & Yalçın, 2016, s. 699). Endeksler ve bunlar üzerinden yapılan analizler çalışmaların konusuna göre aynı zamanda da ülkelerin ekonomi, sosyal ve hukuk gibi alanlarda sergiledikleri performanslarını ortaya koyar. Ulaşılan sonuçlar ulusal ve uluslararası düzeyde ilgili bütün taraflar tarafından değerlendirilerek kullanılır.

Küresel endekslerden biri de ülkelerdeki yatırım ortamlarının uygunluğunu gerek yerli gerekse yabancı yatırımcılar için ölçüp değerlendiren İş Yapma Kolaylığı (Doing Business) Endeksi'dir. Dünya Bankası (WB) tarafından ilk kez 2003 yılında yayımlanan endeks, 5 veri setini kapsamış ve 133 ekonomiyi dikkate almıştır. En son 2020 yılında yayımlanan endeks kapsamında ise 11 veri seti öncülüğünde 190 ülkedeki yerel şirketlerin iş yapma ve kurma kolaylığı ile iş yapmalarını etkileyen bir dizi düzenlemeleri mercek altına alınmıştır. İş Yapma Kolaylığı Endeksi ülke ekonomilerini iş yapmak için uygun ortama sahip olma ölçütlerine göre sıralamaktadır. Söz konusu endeksin başlangıç kısmında amaç şöyle ifade edilmektedir: Modern bir ekonomi mevzuatsız çalışamaz. Kendi haline bırakılan piyasalar zayıf sonuçlar üretir. Mevzuat, oyuncular arasında güç dengesizliğini düzelterek daha adil sonuçlar doğmasına yol açar. Piyasa oyuncularını yapacakları eylemin diğer oyuncular üzerindeki etkisini düşünmeye teşvik eder (DB 2016). İş yapma ortamı için belirleyici yasal düzenlemelerin farklı iş adımları için şirketlerin algısına göre kolaylaştırıcı olup olmadığı ölçülmekte, elde edilen veriler sayısallaştırılarak tüm ülkeler için bir endeks haline getirilmektedir.

Doing Business Endeksiyle aslında özel sektördeki firmalar incelenmektedir. Özel sektör tarafından yönlendirilen büyümenin desteklenmesi kalkınma gündeminin kalbinde yer almaktadır. Pek çok gelişmekte olan ülke, işlerin ve refahın en iyi özel sektörün potansiyelini açığa çıkararak oluşturulduğu sonucuna varmıştır. İşletmelerin gelişmesi için bir "olanak sağlayan ortam" yaratmak uluslararası kalkınmada yeni mantra haline gelmiştir (Hanusch, 2012, s. 2). Doing Business ile özel sektördeki firmaların iş yapmaları için mevcut olanaklar değerlendirilmektedir.

2003 yılından itibaren hazırlanan İş Yapma Endeksi ile çeşitli göstergeler hazırlanıp, ülkelerin performansları incelenerek dünyada girişimciye en uygun iş ve yatırım ortamını sunan ülkeler tespit edilmeye çalışılmaktadır. 2003 yılında yayımlanan ilk Doing Business Raporu, 5 gösterge setini ve 133 ekonomiyi kapsıyordu. En son 2020 yılında yayımlanan çalışma ise 11 gösterge setini ve 190 ekonomiyi dikkate alarak hazırlanmıştır ve 2 Mayıs 2018'den 1 Mayıs 2019'a kadar ki zaman aralığındaki gelişmeler incelenmiştir.

Doing Business aşağıdaki 11 başlıkta ülkelerin ilgili mevzuat kalitesine ve etkinliğine bakarak iş yapma kolaylığını ölçmektedir. Bunlar: "İşe Başlama", "İnşaat İzinlerinin Alınması", "Elektrik Temini", "Tapu Siciline Kayıt", "Kredi Temini", "Azınlık Yatırımcıların Korunması", "Vergilerin Ödenmesi", "Sınır Ötesi Ticaret", "Sözleşmelerin Uygulanması", "İflasın Çözümü" ve "İşgücü Piyasası Düzenlemeleri"dir.

İş Yapma Kolaylığı ilk kez 2015 raporu ile bazı önemli değişiklikler getirmiştir (DB2015). Bunlar:

1. On bir ekonomide ilave birer şehir: İş Yapma Kolaylığı raporunun yayın tarihinde ilk kez nüfusu 100 milyonun üzerinde olan 11 ülkede ikinci bir şehir çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Bu 11 ekonomi Bangladeş, Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Japonya, Meksika, Nijerya, Pakistan, Rusya Federasyonu ve Amerika Birleşik Devletleri'nden oluşuyor. İkinci bir şehrin ilave edilmesi diğer büyük şehirler ile ülke içi bir karşılaştırma olanağı tanımıştır.
2. Üç gösterge grubunun kapsamı genişletilmiştir: Tasfiye işlemleri, azınlık yatırımcılarının korunması ve kredi alma. Tasfiye işlemleri göstergesi kullanılmaya başladığından bu yana örnek inceleme yapılan bir şirket için iflas sürecinin süresini, maliyetini ve sonucunu ve teminatlı alacaklılar için kurtarma oranını ölçmüştür. Dolayısıyla, göstergeler temel olarak iflas mahkemesi sisteminin etkinliği üzerinde odaklanmıştır. Bu yılki raporda göstergeler daha da ileri giderek iflas ile ilgili yasal sistemin gücünü açık bir şekilde ölçmektedir. Kredi alma göstergeleri daha fazla iyi uygulamayı kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Yasal hakların gücü endeksi, diğerlerinin yanında UNCITRAL İflas Hukukuna İlişkin Mevzuat Kılavuzuna göre seçilen yeni unsurların eklenmesi ile birlikte 10 puandan 12 puana yükseltilmiştir. Yeni eklenen iki puandan birisi ekonomilerin entegre bir teminatlı işlemler sistemine sahip olmasına verilmiştir. Yeni eklenen diğer puan, birkaç özellik (modern fonksiyonlar sunması, bildirim dayalı olması ve her tür teminatlı işlemi kapsamı gibi) ile tanımlanan iyi işleyen bir teminat sicilinin mevcut olmasına verilmiştir.

3. Sınıra uzaklık puanına dayalı genel sıralama: İş yapma kolaylığı sıralaması artık sınıra uzaklık puanına dayalı olarak yapılmaktadır. Bu ölçü her bir ekonominin iş düzenlemeleri alanında küresel en iyi uygulamalara ne kadar yakın olduğunu göstermektedir. Puanın daha yüksek olması daha etkin bir iş ortamı ve daha güçlü yasal kurumlar olduğunu göstermektedir.

Ülkeyi yöneten politikacıların, ülke ekonomilerinin toplu olarak iş yapma kolaylığı konusunda dünyada ve bölgesinde ve benzer ekonomilerde nerede durduğunu bilmelerinde fayda vardır. İş Yapma Kolaylığı raporu ölçtüğü alanların kapsamını genişleterek politika yapıcılara iş ortamının daha eksiksiz bir resmini çizerek yapılması gereken reformlarla ilgili olarak gündemlerine alınması gereken yeni alanları sunmaktadır (Yalçın & Yalçın, 2017, s. 33). Endeks ayrıca, ekonomiler arasında ve zaman içinde iş düzenleme ortamlarını karşılaştırmak için kapsamlı nicel verileri toplayarak ve analiz ederek, ekonomileri daha verimli düzenlemelere doğru rekabet etmeye teşvik eder; reform için ölçülebilir kriterler sunar; akademisyenler, gazeteciler, özel sektör araştırmacıları ve her bir ekonominin iş ortamıyla ilgilenen diğerleri için bir kaynak olarak hizmet eder.

İş Yapma Kolaylığı Raporu için belirlenen hedef; dünya genelindeki ekonomilerde yerel işletmelere yönelik düzenleyici ortamın anlaşılması ve geliştirilmesi için nesnel bir zemin oluşturmak amacıyla ürünü yeniden şekillendirmeye devam etmektir. Birçok kilit uluslararası göstergesi gibi İş Yapma Kolaylığı Raporu ilk hazırlandığı 2003 yılından bu yana büyük bir ilerleme kaydetmiştir ve ilerlemeye devam etmektedir. Diğer önemli uluslararası veri grupları ile kıyaslandığında İş Yapma Kolaylığı yüzde 5 ile nispeten düşük bir veri düzeltme oranına sahiptir. Endeks yıllık olarak yayımlanmaktadır. 2013 yılından önceki veriler metodolojideki farklılık¹ nedeniyle karşılaştırılabilir değildir.

İş Yapma Kolaylığı sıralaması ekonomileri 1'den 190'a kadar sıralamaktadır; 1'inci sıra en yüksek performans göstermektedir. Ekonomilerin sıralaması toplam sınıra uzaklık puanlarına göre yapılmaktadır.

İş Yapma Kolaylığı 2012 raporunda kullanılmaya başlanan sınıra uzaklık puanı, her ekonominin "sınıra" uzaklığını göstermektedir. Burada sınır 2005 yılından veya göstergeye ilişkin verilerin toplandığı yıldan sonraki üçüncü yıldan bu yana tüm ekonomiler arasında o göstergeye ilişkin en iyi performansı temsil etmektedir. Bu ölçü, 0 ile 100 arasında bir ölçeğe indirgenerek normalleştirilmiştir (100 sınırı temsil etmektedir). Bu ölçü işgücü piyasası düzenlemelerine ilişkin göstergeleri kapsamamaktadır. Sınıra uzaklık puanı her bir ekonominin iş düzenlemeleri alanında küresel en iyi uygulamalara ne kadar yakın olduğunu göstermektedir. Puanın daha yüksek olması daha etkin bir iş ortamı ve daha güçlü yasal kurumlar olduğunu göstermektedir (Uludağ, 2015, s. 20).

İş Yapma Kolaylığı Raporu'nda en yüksek sıralamada yer alan ülkeler hiçbir düzenlemenin yer almadığı ülkeler değildir; bu ekonomiler öyle bir düzenleyici sistem kurmuşlardır ki hem piyasadaki işlemler kolaylaşmış hem de özel sektörün gelişmesini engellemeden önemli kamu haklarını koruyabilmişlerdir. Diğer bir ifade ile bu ülkeler, güçlü kurumlarla birlikte düşük işlem maliyetlerine sahiptir.

Bu yaklaşım karşılaştırılabilirliğin sağlanmasına yardımcı olmakla birlikte, bazı sınırlamalara da sahiptir. Ayrıca, İş Yapma Kolaylığı Raporu yerel şirketler için geçerli düzenleyici ortamın bazı önemli boyutlarını ele almakla birlikte, iş ortamının şirketler veya yatırımcılar için önem taşıyan veya ekonominin rekabet gücünü etkileyen tüm yönlerini ölçmemektedir. Örneğin güvenliği, makroekonomik istikrarı, yolsuzluğu, işgücü becerilerini, kurumların altta yatan güçlü yönlerini veya altyapı hizmetlerinin (sınır ötesi ticaret ve elektrik bağlantısına erişim ile ilgili hizmetler dışında) kalitesini ölçmemektedir. Ayrıca yabancı yatırıma özgü düzenlemeler üzerinde de odaklanmamaktadır (Uludağ, 2015, s. 21).

---

¹ Metodolojik değişikliklere neden ihtiyaç duyuluyor? Metodolojide yapılan değişiklikler, verilerin politika yapıcılar ve araştırmacılar tarafından daha geniş bir şekilde kullanılmasını sağlamak için tasarlanmıştır. Düzenleme kalitesi üzerindeki odağı artırılarak, İş Yapma Kolaylığı raporu yeni bir araştırma alanı açmaktadır. Bunun amacı, iş düzenlemesinin kalitesinin önemi ve düzenleme verimliliği ve ekonomik sonuçlar ile olan bağlantıları hakkındaki anlayışın geliştirilmesine yardımcı olmaktır. Rapor ekibi sürekli olarak verileri esas alarak ve veri toplama yöntemlerini geliştirerek iş düzenleme ortamını daha ayrıntılı olarak inceleyebilmekte ve her yeni yayın ile birlikte daha fazla küresel bilgi üretebilmektedir.

Doing Business Endeksi ve Nijerya

Misyon Afrika kıtasında önemli bir bölgesel oyuncu olan Nijerya, 2020 yılı itibariyle yaklaşık 202 milyon nüfusuyla Afrika'nın en büyük, dünyanın ise yedinci büyük ülkesi konumundadır. Dünya Bankası verilerine göre yıllık nüfus artış hızı 1990-2019 döneminde %2.57 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönem içerisinde dünya ortalaması ise %1.31'dir (Dünya Bankası Nijerya Ofisi). Dünyada nüfus artışının en yüksek olduğu ülkelerden biridir. Ülke 923.768 kilometre karelik yüzölçümü ile batıda Benin, kuzeyde Nijer, doğuda Ekvator-Kamerun ve güneyde Atlantik Okyanusu ile sınırlanmıştır.

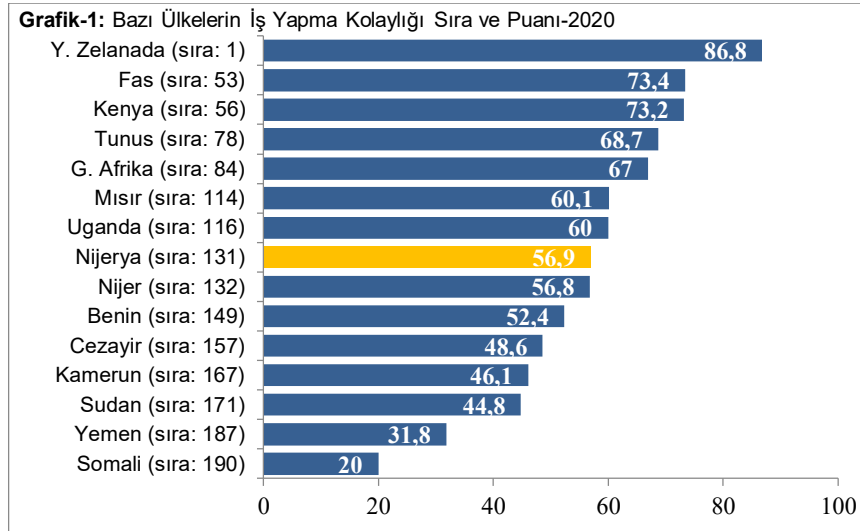
Dünya Bankası verilerine göre Nijerya'nın GSYİH'sı 2000-2019 döneminde %5.6 oranında büyüme göstermiştir. Aynı dönem içerisinde dünyadaki GSYİH büyüme oranı ortalaması ise %2.9 olarak gerçekleşmiştir. 2019'da Nijerya'nın GSYİH'sı 448.120 milyar dolar olmuştur. Nijerya'nın GSYİH'si 1990'da 54.036 milyar dolardan yıllık bazda ortalama %10.98 oranında artarak 2019'da 448.120 milyar dolara ulaşmıştır. Böylece Afrika kıtasının en büyük ekonomisi haline gelmiştir. 2019'da Nijerya için kişi başına düşen GSYİH 2.030 dolardır. Nijerya'nın kişi başına düşen GSYİH'si 1990 yılında 560 dolardan yıllık ortalama yaklaşık % 8.11 oranında artarak 2019'da 2.030 ABD dolarına yükselmiştir (Dünya Bankası Nijerya Ofisi).

Neace'e göre bir ülkedeki genç nüfusun dünyayı algılama şeklinin sürekli değişmesi, beklentilerinin batı toplumlarındaki değerlerden etkilenecek eskiye göre daha tüketici bir kimlik kazanması ve ülkenin ekonomik açıdan gelişmesi sonucu oluşan gelir artışı toplam talep miktarını hızla arttırmakta, yükselen ekonomilerin kalkınmasına yardımcı olmaktadır (Neace, 1999: 149-159). Bu açıdan bakıldığında çoğunluğu genç olmak üzere yaklaşık 200 milyonluk nüfusu, üretim için Afrika'nın en büyüğü olan devasa bir pazar imkânı vermektedir. Nijerya Ulusal İstatistik Bürosu'na göre çalışma çağındaki nüfus (15-64 yaş) 2017'nin üçüncü çeyreğinde 111.1 milyondan 2018'in üçüncü çeyreğinde 115.5 milyona yükselmiştir (Nigeria National Bureau of Statistics).

Çalışabilir işgücüne yeterince istihdam sağlanamaması ülkenin karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır. Nijerya Ulusal İstatistik Bürosu'na göre çalışma çağındaki nüfus (15-64 yaş) içerisinde işsizlik oranı 2018 yılının üçüncü çeyreği için yaklaşık %23.13 olduğu tespit edilmiştir (Nigeria National Bureau of Statistics). Ancak bu oranın çok daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle COVID-19 nedeniyle 2019 ve 2020 yıllarında daha da artmış olacağı unutulmamalıdır.

Yukarıdaki verilen özet bilgilerden de hareketle araştırmanın konusu olan Nijerya'nın, Doing Business yani İş Yapma Kolaylığı bakımından incelenmeye değer bir ekonomi olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Dünyanın en büyük ikinci kıtası olarak zengin doğal kaynakları ve bir milyarı aşan nüfusu, gelişmeye ve modernleşmeye olan açlığı nedeniyle birçok ülkenin hedefi ve cazibe merkezi haline gelen Afrika'nın ve onun önemli aktörlerinden biri olan Nijerya'nın son dönemde başta Çin olmak üzere ABD, AB, Hindistan ve Türkiye gibi diğer ülkelerin öncelikle ticaret olmak üzere ikili ilişkilerini geliştirmeye başladıkları görülmektedir.

Doing Business 2020'de dünya çapında 115 ekonomi iş yapmayı kolaylaştırmıştır. Doing Business 2020'de en dikkat çekici iyileşme gösteren ekonomiler içerisinde Nijerya'da bulunmaktadır. Diğer ülkeler ise; Suudi Arabistan, Ürdün, Togo, Bahreyn, Tacikistan, Pakistan, Kuveyt, Çin ve Hindistan olmuştur. İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde yukarıda da ifade edildiği üzere 2015 yılından itibaren ilk kez nüfusu 100 milyonun üzerinde olan 11 ülkede ikinci bir şehir çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. İkinci şehrin ilave edildiği ülkelerden biri de 200 milyonu aşan nüfusuyla Nijerya olmuştur. İş Yapma Endeksi kapsamında Nijerya'daki dikkate alınan şehirler Lagos ve Kano'dur. Endeks kapsamında ülkede yapılan çalışmada Lagos %77 ve Kano ise %23 ağırlığa sahiptir (DB2020).

Grafik-1, Nijerya ve komşu devletler ile Afrika kıtasındaki seçilmiş bazı ülkelerin Doing Business 2020 Raporu'ndaki performanslarını göstermektedir. Yeni Zelanda son 12 yıldır endeks kapsamında sürekli olarak ilk sırada yer almaktadır. Nitekim 2020 İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde de toplamda 86.8 puanla 190 ülke içerisinde birinci sırada kendini konumlandırmıştır. Nijerya ise 56.9 puanla 190 ülke içerisinde 131'inci sırada yer almıştır. Afrika kıtasındaki seçilmiş ülkeler açısından (Yeni Zelanda Afrika kıtasında yer almamaktadır) Nijerya'nın genel olarak orta sıralarda yer aldığı söylenebilir. Fas, Kenya, Tunus, Güney Afrika Cumhuriyeti, Mısır ve Uganda'ya göre daha düşük bir performans gösterirken; buna karşılık Nijer, Benin, Cezayir Kamerun, Sudan, Yemen ve endeksin son sırasında yer alan Somali'ye göre ise daha iyi bir performans ortaya koymuştur.

Aşağıdaki Tablo-1'de 2016-2020 yılları arasında yayımlanan İş Yapma Kolaylığı Endekslerine göre ülkenin sergilediği gelişim ortaya konmuştur. Tablo-1'e göre Nijerya 2016 yılında yayımlanan Doing Business Endeksi'nde 190 ülke içerisinde 169'uncu sırada yer almıştır. Ülke 2017'de 169'uncu, 2018'de 145'inci ve 2019 yılındaki endekste ise 146'ıncı sıraya yerleşmiştir. Yayımlanan 2020 Doing Business Endeksi'nde ise incelenen beş yıl içerisinde yaptığı çeşitli reformların etkisiyle ülke, 190 ülke içerisinde 131'inci sıraya yükselmiştir.

Tablo 1.
Doing Business 2016-2020'ye Göre Nijerya²

Kriterler	Değer	Yayımlanan Endeksler					DB 2020 En İyisi Y.Ze-landa
		DB2016	DB2017	DB2018	DB2019	DB2020	
GENEL SIRA VE PUAN	Sıra	169	169	145	146	131	1
	Puan	44.69	44.63	52.03	52.89	56.9	86.8
Ölçülen 10 Alt Kriterlere Göre Puan ve Sıralama							
İşe Başlama	Sıra	139	138	130	120	105	1
	Puan	77.13	78.62	80.8	82.97	86.2	100
İnşaat İzinlerinin Alınması	Sıra	175	174	147	149	55	7
	Puan	49.61	49.63	58.81	57.84	73.6	86.5
Elektrik Temini	Sıra	182	180	172	171	169	48
	Puan	30.91	29.43	34.68	42.63	47.4	84.0
Tapu Siciline Kayıt	Sıra	181	182	179	184	183	2

² İşgücü Piyasası Düzenlemeleri ölçülen ve dolayısıyla puana ve sıraya tabi tutulan bir alan değildir. Bu nedenle çalışmada tabloya dâhil edilmemiştir. İlgili alt kategoride yapılan düzenlemeler sıralama ve puanlama yapılmaksızın değerlendirilmektedir

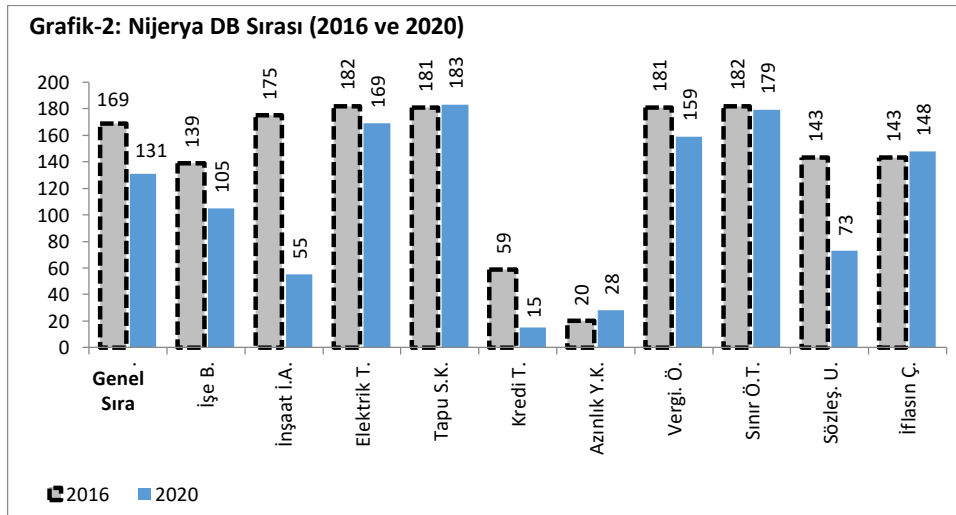
	Puan	31.43	31.44	34.08	28.89	29.51	94.6
Kredi Temini	Sıra	59	44	6	12	15	1
	Puan	60.0	65.0	90.0	85.0	85.0	100
Azınlık Yatırımcıların Korunması	Sıra	20	32	33	38	28	3
	Puan	68.33	65.0	66.67	66.67	72.0	86.0
Vergilerin Ödenmesi	Sıra	181	182	171	157	159	9
	Puan	32.17	28.09	48.44	53.53	53.7	91.0
Sınır Ötesi Ticaret	Sıra	182	181	183	182	179	63
	Puan	18,05	19.93	19.93	23,08	29.2	84.6
Sözleşmelerin Uygulanması	Sıra	143	139	96	92	73	23
	Puan	48.59	48.59	56.32	57.9	61.5	71.5
İflasın Çözümü	Sıra	143	140	145	149	148	36
	Puan	30.68	30.06	30.60	30.42	30.61	69.5

Kaynak: DB 2016-2020 Raporları.

2020 Raporu'nda *ölçülen üç veya daha fazla alanda* en çok gelişme gösteren 10 ekonomiden biri de Nijerya olmuştur. Ülkede 11 alt kategorinin altısında ("İşe başlama", "İnşaat izinlerinin alınması", "Elektrik temini", "Tapu siciline kayıt", "Sınır ötesi ticaret" ve "Sözleşmelerin uygulanması") ciddi reformlar yapılarak 2019 yılında yayımlanan bir önceki endekse göre 15 sıra ilerleme göstererek 2020 endeksinde 190 ülke içerisinde 131'inci sıraya yükselmiştir. Nijerya, ikinci kez en iyi 10 geliştiriciden biri olmuştur.

Ülkeyi 2020 ve 2016 yıllarında yayımlanan endeksleri dikkate alarak incelediğimizde karşımıza aşağıdaki sonuçlar çıkmaktadır:

- En son 2020 yılında yayımlanan endekse göre; "Kredi Temini" konusu en iyi olduğu alt kriterlerin başında gelmekte olup 190 ülke içerisinde 15'inci sırada yer almaktadır. Diğer en iyi olduğu iki kriter ise "Azınlık Yatırımcıların Korunması" (28'inci sıra) ve "İnşaat İzinlerinin Alınması" (55'inci sıra) olmuştur.
- En son 2020 yılında yayımlanan endekse göre; "Tapu Siciline Kayıt" kriteri ise ülkenin en kötü olduğu konuların başında gelmekte olup dünyada 183'üncü sırada yer almaktadır. Kötü olduğu diğer iki kriter ise "Sınır ötesi ticaret" (179'uncu sıra) ve "Elektrik temini" (169'uncu sıra).

2020 yılını 2016 ile kıyasladığımızda Grafik-2'de de ayrıntılı olarak görüleceği üzere ölçülen 10 kriterin 7'sinde az ya da çok iyileşmeler sağlanarak incelenen 190 ülke içerisinde 2020 yılında daha iyi bir sıraya yükselmiştir. 2020 yılında yayımlanan endeksi 2016'deki ile kıyasladığımızda; "Tapu Siciline Kayıt", "Azınlık Yatırımcıların Korunması" ve "İflasın çözümü" konularında ise ülkedeki koşullar, düzenlemeler ve bürokratik işlemlerde gibi hususlarda daha da kötüye gidildiğini ve ülkenin sıralamada geriye düştüğünü görmekteyiz. Nitekim 2016 Doing Business Endeksi'nde ülke "Azınlık Yatırımcıların Korunması"

kriterinde 20'inci sırada iken 2020 Doing Business Endeksi'nde ise 8 sıra gerileyerek 28'inci sıraya konumlanmıştır. Aynı şekilde "İflasın çözümü" kriterinde 5 sıra gerileyerek 148'inci sıraya ve "Tapu Siciline Kayıt" kriterinde ise 2 sıra gerileyerek 183'üncü sıraya yerleşmiştir.

Nijerya'da 2016-2020 Döneminde İş Yapmayı Kolaylaştıran/Zorlaştıran Düzenlemeler

Doing Business 2020'de dünya çapında 115 ekonomi (ülke) iş yapmayı kolaylaştırmıştır. 190 ülke içerisindeki söz konusu 115 ekonomi, Doing Business tarafından ölçülen 10 alanda toplamda 294 iş düzenlemesi anlamında reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reformların çoğu "İşe başlama", "İnşaat izinlerinin alınması", "Elektrik temini" ve "Vergilerin ödenmesi" konularında yapılmıştır. En az reform yapılan alan ise "İflasın çözümü" olmuştur. Dolayısıyla bu ülkeler bir anlamda ölçülen 10 kategoride iyileştirici/kolaylaştırıcı düzenlemeler ve reformlar gerçekleştirmişlerdir (DB2020). Bu işlemler kimi zaman bürokratik işlemlerin sayısının azaltılması, kimi zaman sürelerin kısaltılması, kimi zaman bazı işlerin internet ortamında yani çevrimiçi gerçekleştirilebiliyor olması, kimi zaman idari işlemlerde şeffaflığın artırılması, kimi zaman da maliyetlerin azaltılması şeklinde olabilmektedir. Doing Business 2020'de en dikkat çekici iyileşme gösteren ekonomiler içerisinde Nijerya'da bulunmaktadır (DB2020). Aşağıdaki Grafik-2'de görüleceği üzere 2020 Doing Business Endeksi'nin incelediği 2 Mayıs 2018'den 1 Mayıs 2019'a kadar ki zaman aralığında ülkede altı kriter de iş yapmayı kolaylaştıran düzenlemeler yapılmıştır.

Tablo-2'deki yapılan düzenlemeler/değişiklikler incelendiğinde ülkenin iş yapmayı kolaylaştırma konusunda 2018 ve 2020 dönemleri en ciddi düzenlemeler yaptığı zaman olmuştur. 2018 döneminde ölçülen 5 farklı alanda, 2020'de ise 6 farklı alanda reform adı altında ve dolayısıyla iş yapmayı kolaylaştıran düzenlemeler yapması bir önceki yıllara göre sıralamada üst sıralara tırmanmasına imkân vermiştir. İncelenen beş dönemlik süreç içerisinde ülkenin yaptığı 18 reform ya da iyi düzenlemeler, 190 ülke içerisinde ülkenin 169'uncu sıradan 131'inci sıraya konumlanmasını sağlamıştır.

Tablo 2.

Nijerya'da İş Yapmayı Kolaylaştıran/Zorlaştıran Düzenlemeler 2016-2020

Kriterler	Endeksler					Toplam
	DB2016	DB2017	DB2018	DB2019	DB2020	
İşe Başlama		✓	✓	✓	✓	4
İnşaat İzinlerinin Alınması			✓		✓	2
Elektrik Temini				✓	✓	2
Tapu Siciline Kayıt	✓		✓	X	✓	4
Kredi Temini			✓			1
Azınlık Yat. Korunması	✓					1
Vergilerin Ödenmesi			✓			1
Sınır Ötesi Ticaret				✓	✓	2
Sözleşmelerin Uygulanması				✓	✓	2
İflasın Çözümü						
İşgücü Piyasası Düzenlemesi						
Yıl Toplamı	2	1	5	5	6	19

Kaynak: DB 2016-2020 Raporları

✓ : İş yapmayı kolaylaştıran düzenlemeleri ifade eder.

X | : İş yapmayı zorlaştıran düzenlemeleri ifade eder.

Çalışmada incelenen 2016-2020 dönemini dikkate aldığımızda ölçülen on kriter açısından iş yapmayı kolaylaştıran ve zorlaştıran düzenlemeleri kısaca şöyle ifade edebiliriz:

DB2020

- İşe Başlama: Nijerya, bir şirketi kaydetmek için gereken süreyi azaltarak ve çevrimiçi platformları geliştirerek bir iş kurmayı kolaylaştırmıştır. Bu reform Nijerya'daki her iki şehir için de geçerlidir (Hem Kano hem de Lagos). Ayrıca Kano şehrinde, iş yeri tescili için artık yerinde denetim gerektirmeyerek bir iş kurmayı daha da kolaylaştırmıştır (DB2020).

- İnşaat İzinlerinin Alınması: Nijerya (Lagos), depolar için Altyapı Geliştirme Ücretini (IDC) ortadan kaldırarak inşaat izinlerini daha az maliyetli hale getirmiştir.
- Elektrik Temini: Nijerya, sertifikalı mühendislerin yeni bağlantılar için teftişler yapmasına izin vererek elektrik teminini daha kolay hale getirmeye çalışmıştır. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir.
- Tapu Siciline Kayıt: Nijerya (Lagos), bir coğrafi bilgi sistemi uygulayarak arazi yönetim sistemini iyileştirmiştir (DB2020).
- Sınır Ötesi Ticaret: Nijerya, elektronik sistemini daha da geliştirerek ve ücretlerin e-ödemelerini başlatarak ihracat ve ithalat süresini kısaltmıştır. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir.
- Sözleşmelerin Uygulanması: Nijerya, mahkemede kullanılan dava yönetimi tekniklerinin bir parçası olan bir ön duruşma konferansı düzenleyerek sözleşmelerin uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir. Nijerya (Kano) ayrıca, yeni hukuk muhakemeleri usulü kuralları çıkararak sözleşmelerin uygulanmasını kolaylaştırmıştır (DB2020).

DB2019

- İşe Başlamak: Nijerya, bir şirketin kurumsal ilişkiler komisyonuna kaydolması için gereken süreyi azaltarak ve damga vergisi ödemek için çevrimiçi bir platform sunarak bir iş kurmayı kolaylaştırmıştır. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir (DB2019).
- Elektrik Temini: Nijerya, dağıtım şirketlerinin müşteriler adına geçiş hakkını elde etmesini zorunlu kılarak ve sayaç takıldıktan sonra elektriği açarak elektrik almayı kolaylaştırmıştır. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir (DB2019).
- Tapu Siciline Kayıt: Nijerya (Kano), ücret tarifelerini ve bir mülkü kaydetmek için gerekli belgelerin listesini artık çevrimiçi yayınlamayı mülk kaydını daha az şeffaf hale getirmiştir (Yapılan bu değişiklik iş yapmayı zorlaştıran bir unsur olarak dikkate alınmalıdır).
- Sınır Ötesi Ticaret: Nijerya, ortak denetimler, NICIS2 elektronik sistemi ve Apapa Limanı'nda yirmi dört saat süren operasyonlar uygulayarak ihracat ve ithalat için gereken süreyi kısaltmıştır. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir (DB2019).
- Sözleşmelerin Uygulanması: Nijerya (Lagos), bazı durumlar için yeni hukuk usulleri çıkararak sözleşmelerin uygulanmasını kolaylaştırdı (DB2019).

DB2018

- İşe Başlama: Nijerya, kayıt belgelerinin elektronik olarak onaylanmasına izin vererek bir iş kurmayı daha hızlı hale getirmiştir. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir (DB2018).
- İnşaat İzinlerinin Alınması: ilgili tüm düzenlemeleri, ücret programlarını ve ön başvuru gereksinimlerini çevrimiçi olarak yayınlamayı şeffaflığı artırmıştır. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir. Nijerya (Lagos) şeffaflığı artırarak inşaat izinlerini almayı kolaylaştırmıştır (DB2018).
- Tapu Siciline Kayıt: Nijerya (Lagos), arazi mülkiyet kayıtlarının onaylı kopyaları için yeminli beyannameyi kaldırarak, özel ve bağımsız bir şikâyet mekanizması getirerek ve arazi devirleriyle ilgili istatistikleri yayınlamayı mülk transferini daha kolay ve daha şeffaf hale getirmiştir. Nijerya (Kano), ilgili belgeleri, ücret tarifelerini ve mülk işlemleri için hizmet standartlarını yayınlamayı mülk transferini daha şeffaf hale getirmiştir (DB2018).
- Kredi Temini: Nijerya, borçlulara kredi bürosundan kredi verilerini inceleme yasal hakkını garanti ederek ve aynı zamanda bankalara, finans kurumlarına ve borçlulara kredi puanlarına erişim imkânı vermeye başlayarak kredi bilgilerine erişimi iyileştirmiştir. Nijerya ayrıca, teminatlı işlemlere ilişkin yeni bir yasa kabul ederek ve modern bir teminat sicili oluşturarak krediye erişimi güçlendirmiştir. Bu değişiklikler hem Kano hem de Lagos için geçerlidir (DB2018).
- Vergilerin Ödenmesi: Nijerya, vergilerin ödenmesi için yeni kanallar sunarak ve vergi mükelleflerine en yakın "Federal Ülke İç Gelir Servisi (FIRS)" ofisinde vergi beyannameyi vermelerini zorunlu kılarak vergi ödemeyi kolaylaştırmıştır. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir.

DB2017

➤ İşe Başlama: Nijerya, çevrimiçi hükümet portallarını geliştirerek bir iş kurmayı kolaylaştıran düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir (DB2017).

DB2016

➤ Tapu Siciline Kayıt: Nijerya, mülk işlemleri için ücretleri düşürerek Lagos'taki tapu sicil işlemlerini daha az maliyetli hale getirmeyi başarmıştır (DB2016).

➤ Azınlık Yatırımcılarının Korunması: Nijerya, ilişkili taraf işlemlerinin dış incelemeye ve ilgisiz hissedarların onayına tabi olmasını şart koşarak azınlık yatırımcı korumalarını güçlendirmiştir. Bu reform hem Kano hem de Lagos için geçerlidir (DB2016).

Ölçülen On Kriter ve Nijerya**İşe Başlama Kolaylığı**

İşe Başlama Kolaylığı endeksi ile iş kurmak isteyen (limitet şirket) bir girişimcinin yapması gereken tüm işlemler tespit edilerek bu prosedürlerin tamamlanması için harcanan zaman ve maliyetler ölçülmektedir. İşe başlamanın nispeten kolay veya zor olmasının önemli ekonomik sonuçları ortaya çıkabilmektedir. Nijerya 2020'de 2016 yılına göre 34 sıra ilerleyerek 105'inci sırada yer almıştır. Ülkede bir iş yerinin açılması için 7 işlemden geçilmesi gerekiyor ve bu işlemlerin yapılması 7 gün sürüyor. 2020 yılı itibarıyla bir iş kurma maliyeti ise kişi başı gelirin yaklaşık %26.1'ine tekabül etmektedir. İncelenen beş yıllık süreç içerisinde iş kurma maliyetinin ve yapılması gereken işlemlerin sayısının ise azaldığı gözleniyor.

Tablo 3.
İşe Başlama

İşe Başlama Kolaylığı	DB2016	DB2020
Sıra	139	105
Puan	77.13	86.2
İşlem Sayısı	8.7	7
Süre(Gün)	30.8	7
Maliyet (kişi başına düşen gelirin %)	31.7	26.1

Yabancı şirketlerin bazı istisnalar dışında Nijerya'da kurulmadığı sürece ülkede iş yapmasına izin verilmemektedir (Gülşen, 2016, s. 36). Bu durumun yabancı yatırımcılar açısından oldukça zorlayıcı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, yabancı yatırımcıların İçişleri Bakanlığı'ndan İş Yapma İzni (Business Permit) almaları gerekmektedir (Gülşen, 2016, s. 38).

İnşaat İzinlerinin Alınması

İnşaat İzni Alma Endeksi ile ülkenin basit bir ticaret deposu inşa etmek, kalite kontrol ve emniyet mekanizması kurmak için gerekli lisansların ve izinlerin alınması, tüm bildirimlerin gönderilmesi, incelemelerin talep edilmesi ve alınması için katlanılan zaman, formaliteleri tamamlama süresi ve yapılan maliyet dikkate alınmaktadır. Nijerya bu alanda 2016 yılına göre çok ciddi iyileşme sağlayarak küresel sıralamada 175'den 55'e yükselmiştir. 2018 ve 2020 dönemlerinde yapılan reformlar ülkenin performansına ciddi bir katkı sağlamıştır.

Tablo 4.
İnşaat İzinlerinin Alınması

İnşaat İzinlerinin Alınması	DB2016	DB2020
Sıra	175	55
Puan	49.61	73.6
İşlem Sayısı	16.1	15
Süre(Gün)	106.3	105
Maliyet (Depo Değerinin %)	24.4	4.0

2020 yılı endeksine göre ülkede bir depo inşa etmek için, yaklaşık 15 işlem ve bu işlemler içinde 105 gün gerekmektedir. Depo için yapılan maliyet ise 2016 yılında depo değerinin %24.4'ü kadar iken 2020 yılında maliyetlerde ciddi bir azalma olmuş ve depo değerinin %4'ü kadar bir orana gerilemiştir.

Elektrik Temini

Afrika'daki ülkelerin çoğundaki altyapı sorunlarından birini de yeterince gelişmemiş olan elektrik sistemleri oluşturmaktadır. Bilindiği üzere enerji, üretimin merkezinde yer almaktadır. Kaliteli, sürekli ve sorunsuz bir enerji bütün ülkelerde olduğu gibi Afrika ve buradaki ülkeler içinde önemlidir, özellikle elektrik enerjisi. Andersen ve Dalgaard (2013), 1995-2007 döneminde elektrik kesintilerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini tahmin etmede Afrikalı işletmelere de odaklanmışlardır. Yazarlar, kesintilerdeki yüzde 1 puanlık bir artışın, uzun dönemli kişi başına GSYİH'yi %3 düşürdüğünü bulmuşlardır. Buradan hareketle kaliteli ve sorunsuz bir elektrik enerjisinin firmaların üretimini, satışını artıracığını tahmin etmek zor olmayacaktır.

Elektrik bağlatma endeksi ile yerel bir işletmenin (limited şirketin) şebekeye elektrik bağlantısını gerçekleştirmek için yapması gereken işlemler ve bunlar için gereken süre ile katlanılan maliyet hesaplanmaktadır. Nijerya 2016 yılında yayımlanan endekse göre 13 basamak ilerleyerek 2020 yılındaki endekste 169'uncu sırada yer almıştır. Ülke 2019 ve 2020 döneminde iki farklı düzenleme yaparak mevcut durumunu iyileştirmiş olsa dahi 190 ülke içerisinde kötü bir performans sergilemiştir. Doing Business 2020 yılı endeksine göre Nijerya'da elektrik bağlantısı için 7 işlem ve bu işlemlerin gerçekleştirilmesi içinde yaklaşık 110 gün gerekmektedir. Bu iş için ise kişi başına düşen gelirin %296.4'ü kadar bir maliyet gerekmektedir.

Tablo 5
Elektrik Temini

Elektrik Bağlatma	DB2016	DB2020
Sıra	182	169
Puan	30.91	47.4
İşlem Sayısı	9	7
Süre(Gün)	181.2	110
Maliyet (Kişi Başı Gelirin %)	437.7	296.4

Tapu Siciline Kayıt

Mülkiyetin tapu siciline kayıt endeksi ile bir şirketin başka bir şirketin mülkiyetini alması ve mülkiyeti kendi üzerine geçirmesi için gereken tüm maliyet hesaplanarak, tapu idaresi sisteminin kalitesi değerlendirilmektedir. Nijerya bu kriter bakımından incelenen 2016-2020 döneminde en kötü performans sergilediği alan olmuştur. 2020 Doing Business Endeksi'ne göre tapu tescil işlemleri için ortalama 12 işlem gerekmektedir ve bu işlemler 92 gün sürmektedir. Bu işlemlerin toplam maliyeti, mülkiyet değerinin %11.3'ü oranındadır. 2013 yılında gayrimenkullerin tapu tescil işlemlerindeki alıcı ve satıcıların ödeyecekleri bazı harçların artırılması neticesinde mülkiyet değişimi daha pahalı hale gelmiştir. Nijerya (Kano), ücret tarifelerini ve bir mülkü kaydetmek için gerekli belgelerin listesini artık çevrimiçi yayınlamayıp mülk kaydını daha az şeffaf hale getirmesi ülkenin bu alandaki performansını daha da kötüleştirerek sıralamada en sonlara yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

Tablo 6.
Tapu Siciline Kayıt

Tapu Siciline Kayıt	DB2016	DB2020
Sıra	181	183
Puan	31.43	29.5
İşlem Sayısı	12.1	12
Süre(Gün)	69.6	92
Maliyet (Mülk Değerinin %)	10.5	11.3

Kredi Temini

İş yapma göstergelerinden bir diğeri de "Kredi Temini" endeksidir. Bu endeks ile kredi veren ve alanların yasal hakları ile bilgi paylaşımları değerlendirilerek, krediyi kolaylaştıran durumlar analiz edilmektedir. Nijerya ölçülen 10 kriter açısından en iyi performans gösterdiği alan bu başlık olmuştur. 2016 yılında yayımlanan endekste ülke 190 ülke içerisinde 59'uncu sırada yer alırken 2020 yılında yayımlanan endekste ise 190 ülke içerisinde 15'inci sıraya yükselmiştir. Nijerya, gerek Kano'da gerekse Lagos'ta, borçlulara kredi bürosundan kredi verilerini inceleme yasal hakkını garanti ederek ve aynı zamanda bankalara, finans kurumlarına ve borçlulara kredi puanlarına erişim imkânı vermeye başlayarak kredi bilgilerine erişimi iyileştirdi. Nijerya ayrıca, teminatlı işlemlere ilişkin yeni bir yasa kabul ederek ve modern bir teminat sicili oluşturarak krediye erişimi güçlendirmiştir. 2020 raporuna göre "yasal haklar endeksinin gücü" 9, "kredi bilgi derinlik endeksi" ise 8 olarak puanlanmıştır. Yüksek puanlar (yasal haklarda puanlar 0-10 aralığında, kredi bilgi derinlik endeksinde 0-10 aralığında değişir) kredi ve kredi için daha fazla kredi bilgilerinin ve daha güçlü yasal hakların olduğunu göstermektedir. Nijerya yasal haklar derinlik endeksi kriteri açısından daha iyi konumdadır.

Tablo 7.
Kredi Temini

Kredi Temini	DB2016	DB2020
Sıra	59	15
Puan	60.0	85.0
Yasal Haklar Endeksinin Gücü (0-10)	6	9
Kredi Bilgi Derinlik Endeksi (0-10)	6	8
Resmi Sicil Kapsamı (Yetişkinlerin %)	0.1	4,8
Özel Büro Kapsamı (Yetişkinlerin %)	6.7	13,9

Azınlık Pay Sahibi Yatırımcıların Korunması

Azınlık pay sahibi yatırımcıların korunması endeksi ile şirket yöneticilerinin şirketi yönetirken kurumsal yönetim kapsamında azınlık haklarının korunma gücü ve kurumsal şeffaflık konusu değerlendirilmektedir. Nijerya'nın incelenen 2016-2020 dönemini bir bütün olarak değerlendirdiğimizde; 2016 yılına göre kısmen gerilemiş olsa dahi ikinci en iyi olduğu alan bu alt kriterdir. Nitekim ülke 2020 yılında yayımlanan endekste 190 ülke içerisinde 28'inci sırada yer almıştır. Bu kategorideki "Hissedar davası kolaylığı endeksi" kurumsal belgelere erişim imkânını, duruşma sırasında elde edilebilen kanıtları ve yasal harcamaların tahsisi gibi hususları inceler. "Pay sahipliği hakları kapsamı endeksi" hissedarların hakları ve önemli kurumsal kararlardaki rolünü dikkate alır. "Sahiplik kapsamı ve kontrol endeksi" ise hissedarları gereksiz yere yönetim kurulu kontrolüne karşı korumayı ölçer.

Tablo 8.
Azınlık Yatırımcıların Korunması

Azınlık Yatırımcıların Korunması	DB2016	DB2020
Sıra	20	28
Puan	68.33	72.0
Hissedar davası kolaylığı endeksi (0-10)	7.0	7.0
Pay sahipliği hakları kapsamı endeksi (0-6)	6.7	4.0
Sahiplik kapsamı ve kontrol endeksi (0-7)	6.8	5.0

Vergilerin Ödenmesi

Vergilerin ödenmesi endeksi ile orta boy işletmelerin (bir şirketin) tüm vergi mevzuatına uyumu için ödemesi gereken vergiler ile bunun için harcaması gereken zaman ölçülmeye çalışılmaktadır. Bu endekse göre Nijerya küresel ölçekte 2016 yılına göre 22 sıra ilerleyerek 181'inci sıradan 159'uncu sıraya yükselmiştir. Bu gelişmede ülkenin 2018 yılında hayata geçirdiği, vergilerin ödenmesi için yeni kanallar

Tablo 9.
Vergilerin Ödenmesi

Vergilerin Ödenmesi	DB2016	DB2020
Sıra	181	159
Puan	32.17	53.7
Vergi Sayısı (1 Yıldaki Ödeme Sayısı)	59	48
Zaman (Yıl Başına Saat)	907.9	343
Toplam Vergilerin Oranı (Kârın %)	33.3	34.8

sunarak ve vergi mükelleflerine en yakın "Federal Ülke İçi Gelir Servisi (FIRS)" ofisinde vergi beyannamesi vermelerini zorunlu kılarak vergi ödemeyi kolaylaştırması etkili olmuştur. Ancak bu alt kategoride 190 ülke içerisinde kötü bir performansla sahip olduğu göz ardı edilmemelidir. Doing Business 2020'ye göre Nijerya'da bir şirketin ödemesi gereken vergi sayısı ortalama 48 olup, ödediği vergiler toplamı ise kârın %34.8'ine tekabül etmektedir.

Sınır Ötesi Ticaret

Sınır Ötesi Ticaret endeksi malların deniz taşımacılığı ile ihracatında veya ithalatında gereken belge sayısı, ihracat ve ithalat yapmak için gereken gün sayısı, ihracat ve ithalat yapmak için katlanması gereken maliyetler hesaplanmaya çalışılmaktadır. Nijerya "Tapu Siciline Kayıt" kriterinden sonra en kötü performans sergilediği ve dünya liginde son sıralarda yer aldığı ikinci en kötü olduğu alan bu kategori olmuştur. 2016 yılında 190 ülke içerisinde 182'inci sırada yer alırken 2020 yılında yayımlanan endekste ise 190 ülke içerisinde 2 sıra ilerleyerek 179'uncu sıraya yükselmiştir. Ülke 2019 ve 2020 döneminde yaptığı düzenlemeler ile ihracat işlemlerindeki süreleri azaltmış olmasına rağmen diğer ülkelerle kıyaslandığında, "Sınır ötesi ticaret" kriterinde de kötü bir gelişim göstermekten kurtulamamıştır. Nijerya'da sınır ötesi ticaret kapsamında ithalat ve ihracat yapma yetkisi veren uygunluk belgesinin, ihracat veya ithalat yapacak olan firmalar tarafından alınması için gereken süre oldukça fazla ve katlanması gereken maliyet de bir o kadar yüksektir. 2020 yılı endeksine göre ülkede ihracat için bir belgenin hazırlanıp ibraz edilmesi, kontrol ve denetimi için 74 saat gerekmektedir. İthalatta ise bu süre ihracat için gerekli olan süreden daha uzun olan 120 saate çıkmaktadır. İhracatta yurtiçi taşıma maliyeti 250 Dolar iken, ithalatta 564 Dolar olarak gerçekleşmektedir.

Sözleşmelerin Uygulanması

Sözleşmelerin uygulanması endeksi ile mahkemelerde ticari bir ihtilafın çözümü için gereken zaman, prosedürler, katlanması gereken maliyet ve yargısal sürecin kalitesi değerlendirilmektedir. Nijerya 2016 yılında yayımlanan endekste 190 ülke arasında 143'üncü sırada iken 2020 yılında yayımlanan endekste ise Tablo-11'de görüleceği üzere oldukça iyi bir performans göstererek 190 ülke içerisinde 73'üncü sıraya yükselmiştir. 2016 endeksine göre Nijerya'da bir ticari sözleşme hususunda ortaya çıkan ihtilafın ilgili mahkemede yaklaşık 510 günde çözümlenmekte, sözleşmenin uygulama maliyeti ise talebin %57.7'sini oluşturmaktadır. Yapılan adli işlemlerin kalitesi ise 18 üzerinden 13 puan almıştır. 2020 yılında yayımlanan endekste ise ihtilafın çözüm süresi ortalama 399 güne ve maliyet ise %38.9'a düşmüştür. 2019 ve 2020 endeks dönemlerinde yukarıda da ifade edildiği üzere ülkede bazı düzenlemelerin yapılması ülkenin bu alanda iyi bir performans göstermesine zemin hazırlamıştır.

Tablo 10.
Sınır Ötesi Ticaret

Sınır Ötesi Ticaret	DB2016	DB2020
Sıra	182	179
Puan	18.05	29.2
İhracat zamanı: Belgelere uygunluk (saat)	131.4	74
İthalat zamanı: Belgelere uygunluk (saat)	250	120
İhracat maliyeti: Belgelere uygunluk (USD)	172.7	250
İthalat maliyeti: Belgelere uygunluk (USD)	564.3	564

Tablo 11.
Sözleşmelerin Uygulanması

Sözleşmelerin Uygulanması	DB2016	DB2020
Sıra	143	73
Puan	48.59	61.5
Süre (Gün)	509.8	399
Maliyet (Talebin %)	57.7	38.9

İflasın Çözümü

İflası sonuçlandırma endeksi ile iflas nedeniyle tasfiye sürecine girmiş işletmenin ticari bir iflastan tahsil edilebilen alacak oranı, tahsil için gereken zaman ve katlanılması gereken maliyet ile iflası sonuçlandırmak üzere uygulanmakta olan yasal mevzuatın gücü değerlendirilmektedir. “İflasın çözümü” alt kriterinde ülkedeki koşullar, düzenlemeler ve bürokratik işlemlerde daha da kötüye gidildiğini ve ülkenin sıralamada daha da geriye düştüğünü görmekteyiz. Benzer bir durumun farklı iki kriterde de yaşandığı yukarıda ifade edilmişti. 2020 yılında yayımlanan endekse göre Nijerya’da bir şirketin tasfiye prosedürleri ortalama 2 yıl sürmektedir. Bu süre içerisinde tasfiye için yapılan maliyet mülkün %22’si kadardır. Bir yıl içinde alacakların geri dönüş oranı ise varlığın sadece %27.8’i kadardır. Dolayısıyla ülkede şirket tasfiyesi işlemleri maliyetli ve aynı zamanda uzun bir süreye yayılmaktadır.

Tablo 12.
İflasın Çözümü

İflasın Çözümü	DB2016	DB2020
Sıra	143	148
Puan	30.68	30.61
Süre (Yıl)	2.0	2.0
Maliyet (Mülkün %)	22	22
Kazanım Oranı (Dolar Başına Sent)	28.0	27.8
Tasfiye Çerçeve Endeksi Gücü (0-16)	5	5

İşgücü Piyasası Düzenlemeleri

“İşgücü Piyasası Düzenlemeleri” konusunda ülkedeki mevcut durum ise; ülkede 18 Nisan 2019’da, 2019 Asgari Ücret Yasası yürürlüğe girmiş ve Nijerya Federal Cumhuriyeti genelinde Nijeryalı işçi veya çalışanlara ödenecek asgari ücreti 18.000 Nijerya Nairası’ndan (NGN) 30.000 Nijerya Nairası’na yükseltmiştir (DB2019). Bu ücret Nijerya’daki herhangi bir işverenin kuruluşundaki en düşük ücretli işçiye veya çalışana her ay ödemesi gereken asgari tutardır. Nijerya’da özellikle sendikal haklar başta olmak üzere, ücretlerin hesaplanma oranları ve yöntemi, ödeme şekli ve süresi, çalışma saatleri, tatil hakkı, sözleşmenin feshi vb. konularda hukuki düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Sonuç

Doing Business Endeksleri’nde ülkelerin belirlenen alanlarda ulusal ve küresel ölçekli düzenlemeler için ciddi reformlar yapması gerekmektedir. İncelenen ekonomiler içerisinde ön sıralara yükselebilmek -dolayısıyla iş yapabilmenin ve ticaretin kolaylaştırılması için- dikkate alınan kriterler açısından hukuki düzenlemeler ve güvenceler, bürokratik işlemlerdeki hız ve işlemlerinin basitliği, yapılacak olan işlemlerin maliyetlerinin düşüklüğü vb. hususlar önemli olmaktadır.

Nijerya Doing Business Endeksi’nde çalışmanın zaman aralığı olan 2016-2020 dönemini kapsayan beş yıllık süre içerisinde, sekiz kriterde ilerleme, iki kriterde ise gerileme kaydetmiştir. Ülkede her ne kadar iş yapma imkanları ilerleme göstermiş olsa da dünya ligindeki akranları açısından oldukça geridedir. Özellikle, kamu hizmetlerini ve ekonomik fırsatları verimli ve etkili bir şekilde sunabilen güçlü kurumlardan yoksun olması bunun en önemli nedenlerindedir. Ülke “Kredi Temini” ve “Azınlık Yatırımcıların Korunması” konularında endeks kapsamında üst sıralarda yer almaktadır. Buna karşılık “İşe Başlama”, “İnşaat İzinlerinin Alınması”, “Elektrik Temini”, “Tapu Siciline Kayıt”, “Vergilerin Ödenmesi”, “Sınır Ötesi Ticaret”, “Sözleşmelerin Uygulanması”, “İflasın Çözümü” ve “İşgücü Piyasası Düzenlemeleri”nde yaşadığı uzun prosedürler, oldukça karmaşık ve maliyetli işlemler gibi sorunlar nedeniyle iş yapmanın oldukça zor olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. Bu zorluklara ülkenin zayıf alt yapısı, istikrarsız ekonomisi, dünyada nüfusuna oranla en kalabalık işsizlerine ve yoksullarına sahip oluşu, kamu hizmetlerinde şeffaflıktan taviz vermesi, rüşvetin yaygınlığı gibi etkenlerde eklenince işletmeler ve yatırımcılar açısından iş yapmak çok daha zor hale gelmektedir.

Bütün bu koşulların ağırlığı ve barındırdığı risklere rağmen Nijerya kendi içerisinde bir fırsatlar ülkesi olarak görülmelidir. Ülkenin sahip olduğu genç nüfusu, stratejik konumu, doğal kaynakları, gelişmeye uygun ekonomisi, ülkeye yatırım yapacak olanların yalnızca Nijerya pazarından değil, kıtadaki diğer ülkelerden de yararlanmasını imkan verecek fırsatlar sunmaktadır. 1 Ocak 2021 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren Afrika Kıtasa Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması da Batı Afrika’da önemli bir bölgesel oyuncu olan Nijerya açısından yatırımcılar için itici bir güç olacağı dikkate alınmalıdır.

Nijerya'nın dünya liginde 190 ülke içerisinde 131'inci sırada yer aldığı performansı, yeni bir iş kurmak için her ne kadar yetersiz olsa dahi, incelenen beş yıllık süreç içerisinde kısmen de olsa şartları iyileştirerek uygun bir ülke haline gelmeye çalıştığını ifade edebiliriz. Özellikle zayıf olduğu alanlarda yaptığı ve veya yapacağı reformlarla kıtada ve dünyada hak ettiği konuma gelebilmesi mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Andersen, T. Barnebeck, and C.J. Dalgaard (2013). "Power Outages and Economic Growth in Africa." *Energy Economics* 38 (July): 19–23.
- Doing Business 2016: <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2016>
- Doing Business 2017: <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2017>
- Doing Business 2018: <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2018>
- Doing Business 2019: <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2019>
- Doing Business 2019: <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020>
- Dünya Bankası Nijerya Ofisi: <https://www.worldbank.org/en/country/nigeria>
- Gülşen, A. Z. (2016). "Nijerya'da İş ve Yatırım İmkânları", İzmir: Yakın Kitabevi Yayınları
- Hanusch, M. (2012). "The Doing Business Indicators", Economic Growth and Regulatory Reform Policy Research Working Paper 6176, The World Bank East Asia and the Pacific Region Poverty Reduction and Economic Management Unit.
- Hlavacek, P., Domanska, B.P. (2016). "Impact of Foreign Direct Investment on Economic Growth in Central and Eastern European Countries", *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 2016, 27(3),294–303, https://www.exeley.com/exeley/journals/engineering_economics/27/3/pdf/10.5755_j01.ee.27.3.3914.pdf
- Jayasuriya, D. (2011). "Improvements in the World Bank's Ease of Doing Business Rankings: Do They Translate into Greater Foreign Direct Investment Inflows?" World Bank Policy Research Working Paper No. 5787. Available at SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1923545
- Nangpiire, C., Rodrigues, R.G., Adam, I.O. (2018). Ease Of Doing Business And Foreign Direct Investment Inflow Among Sub-Sahara African Countries, *International Journal of Business and Emerging Markets*, Vol. 10, No. 3, 2018, ss.289-315, <https://www.inderscience.com/info/inarticle.php?artid=93006>
- Neace, M. B. (1999). Entrepreneurs in Emerging Economies: Creating Trust, Social Capital, and Civil Society *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Thousand Oaks, Vol. : 565, ss. 149-159. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271629956500110>
- Nigeria National Bureau of Statistics: <https://www.nigerianstat.gov.ng/>
- Uludağ, A. (2015). "Uluslararası Kuruluşlarca Kullanılan Global Endeksler", Maliye Bakanlığı, <http://www.abmaliye.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 23.01.2021).
- Yalçın, A. ve Yalçın, S. (2016). "Global Endeksler Işığında Ermenistan'ın Ekonomik Ve Sosyal Durumu", 14.Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 22-23 Ağustos 2016, Makedonya, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı s: 698-708.
- Yalçın, A. ve Yalçın, S. (2017). "Doing Business Göstergeleri Işığında Güney Kafkasya Ülkelerindeki İş Yapma Ortamı (2010-2017)", *Avrasya Bilimler Akademisi, Avrasya Çalışmaları Dergisi*, Sayı: 6, s:29-45.

GEÇ ROMA CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE AKDENİZ'DE BİR LİMAN KENTİ: SİDE

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Doç. Dr. Erkan İZNIK¹

Anadolu Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi ABD

eiznik@anadolu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4942-9556

Gönderim Tarihi: 28.04.2021 Kabul Tarihi: 14.06.2021

Alıntı: İZNIK, E. (2021). Geç Roma Cumhuriyeti Döneminde Akdeniz'de Bir Liman Kenti: Side. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 3(1),24-33.

ÖZ: Limanı sayesinde Pamphylia bölgesinde stratejik bir kent olan Side, MÖ II. yüzyılın başlarından itibaren emperyal Roma Cumhuriyeti'nin Anadolu'daki genişleme siyasetinden kaynaklanan olaylar sonucu, bu güce entegre olmaya başlamış ve MÖ I. yüzyılın sonlarına doğru süreci tamamlamıştır. Side'nin büyük bir politik ve ekonomik sisteme entegrasyonu sırasında kilit rolü; öncelikle bölgede yaşanan politik / askeri gelişmeler olmak üzere, korsanlık faaliyetleri ve gümrük yasası gibi uygulamalar oynamıştır. Döneme ait kaynaklar maalesef sınırlıdır. Filolojik eserler genel anlamda sessiz, yazıtlar ve numizmatik buluntular da bir dereceye kadar yeterli olabilmektedir. Aşağıdaki yazı, eldeki veriler ışığında, Side'nin Roma dünyasına entegre olma sürecine odaklanmaktadır. Kentin karşı karşıya kaldığı olayların daha rahat izlenebilmesi için Geç Cumhuriyet Dönemi'ndeki tarihsel gelişmeler olabildiğince kronolojik verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Roma, Geç Cumhuriyet Dönemi, Anadolu, Pamphylia, Side

A Harbour City in the Mediterranean During the Late Roman Republican Era: Side

ABSTRACT: Side, which is a strategic city in the Pamphylian region thanks to its harbor, began to integrate with the Roman Republic as a result of the events caused by the expansion policy of this great imperial power in Anadolu at the beginning of the 2nd. BC and completed the process towards the end of the 1st. century BC. During the integration of Side into a major political and economic system, the key role was played primarily political / military developments in the region, and the developments such as piracy activities and customs law. Sources for the period are unfortunately limited. The philological works are generally silent, and the inscriptions and numismatic finds are sufficient to some extent. The following article focuses on Side's integration process into the Roman world according to the available data. Historical developments in the Late Republic Period were tried to be presented as chronologically as possible in order to follow the events faced by the city more easily.

Keywords: Rome, Late Republican Era, Anadolu, Pamphylia, Side

Giriş

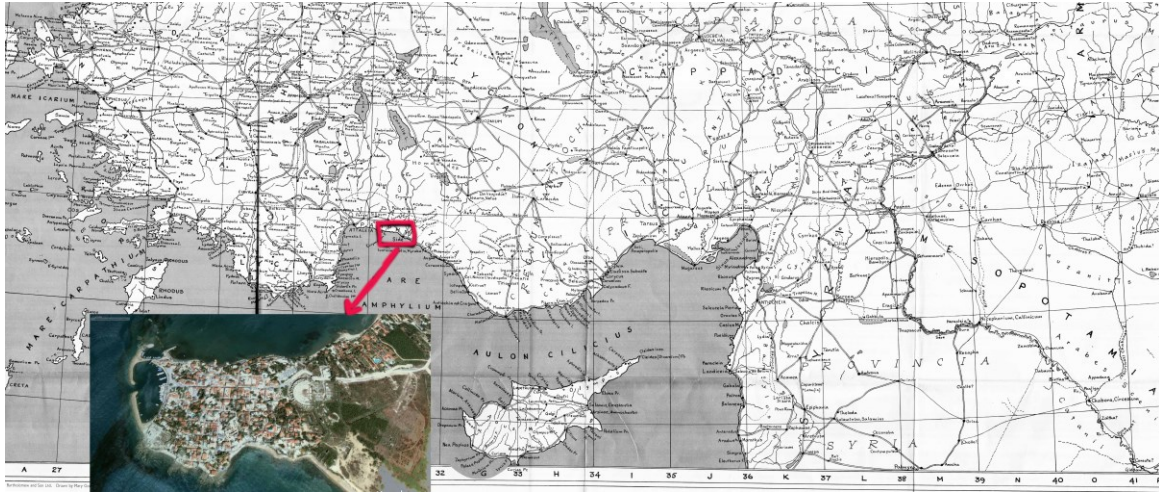
Eskiçağda Akdeniz'in stratejik liman kentlerinden biri olan Side'nin, Hellenistik Dönem'de önemli bir gelişme sürecine girdiği bilinmektedir. Dönem içinde sikke de darp etmiş kentin, mimari açıdan göz alıcı eserler ortaya koymaya başlaması bu gelişimin somut kanıtlarıdır. Genel bir ifadeyle Sideliler; III. Aleksandros (MÖ 336-323), I. Ptolemaios (MÖ 305-301) ve III. Antiokhos (MÖ 222-187) gibi bölgeye hâkim olmak isteyen güçlere karşı başarılı diplomatik manevralar geliştirerek Hellenistik Dönem'in çalkantılı sürecinde varlıklarını koruyabilmişlerdir². Bu safhanın ardından Side'nin ikinci gelişim süreci gelmektedir. Roma egemenliğiyle ortaya çıkan bu dönem de aslında kendi içinde üç kısma bölünebilmektedir. Söz konusu süreçler genel hatlarıyla; "Geç Cumhuriyet Dönemi (MÖ II. yüzyıl-MÖ I. yüzyıl sonları)", "İmparatorluk Dönemi (I. yüzyıl sonları-III. yüzyıl)" ve "Geç Antikçağ (IV. yüzyıl-VI. yüzyıl)" şeklindedir. İkinci ve üçüncü aşamalar ile ilgili kaynakların bolluğu karşısında ne yazık ki entegrasyon sürecinin yaşandığı Geç Cumhuriyet Dönemi'ne ait veriler oldukça sınırlıdır. Filolojik eserler kentin bu döneminden çok az söz etmektedirler. Geç Cumhuriyet ya da Erken İmparatorluk Dönemi'nde üretildiği düşünülen yazıtların çoğu ya kayıptır ya da kesin olarak bu döneme tarihlenememektedir. Numizmatik eserler açısından da durum maalesef benzer şekildedir (Nollé, 1993, s. 78). Aşağıdaki yazıda, eldeki kısıtlı veri

¹ Yazar, 2009 yılından beri Side Kazısı Bilim Kurulu Üyesi'dir.

² Side'nin Hellenistik Dönem'de, bölge güçleri ve diğer kentlerle olan ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İznik 2014, ss. 11 – 38. Bölgede Hellenistik Dönem'de üretilmiş yazıtların büyük bir kısmı olasılıkla Roma egemenliği sırasında "kent'in yeniden imar edilme sürecinde", tekrar kullanıldığı için günümüze ulaşamamışlardır. Nollé, 1993, ss. 55 – 56.

ışığında Side'nin Roma dünyasına entegre oluşu, yani ikinci yükseliş sürecinin ilk dönemi irdelenmeye çalışılacaktır. (Harita 1)

Harita 1. Side'nin bulunduğu yarımada ve kentin Pamphylia'daki konumu. Calder-Bean, 1958

MÖ 190 yılında Roma Cumhuriyeti'nin, Selevkos Kralı III. Antiokhos'u Anadolu'da yenmesi hem bölgenin hem de konumuzu oluşturan Side'nin tarihsel süreci açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Önce ünlü Kartacalı komutan Hannibal'in de yer aldığı Selevkos donanması, Side açıklarında gerçekleşen deniz savaşında, Rhodos ve Pergamon donanmalarıyla takviye edilmiş Roma donanmasına yenilmiştir. Aynı yıl içinde Magnesia'da (Manisa) yapılan kara savaşını da kazanan Roma böylelikle amacına ulaşmıştır (Bosch, 1957, s. 4). Ancak durum bölge kentleri açısından pek de iç açıcı olmamıştır. Nitekim, savaşta Roma'ya karşı kralın yanında yer alan ve savaş sonrasında bir süre daha Selevkos egemenliği altında kalan (Bean, 1999, ss. 10-11.) Pamphylia kentleri, ilk başlarda ne tür bir politika izleyecekleri konusunda kararsız kalmışlardır. Belki de III. Antiokhos'a destek veren halkları cezalandırarak bu kararsızlığı sonlandırmak (ve tabii ki Anadolu'da Roma ilerleyişine engel olan Galat tehlikesini ortadan kaldırmak) için MÖ 189 yılında Cumhuriyet Senatosu bölgeye General Manlius Vulso komutasında bir ordu göndermiştir. Ancak general asıl görevini ihmal edip, güneye yönelerek Karia, Pisidia ve Pamphylia bölgelerindeki kentleri haraç ödemeye zorlayınca bölge kentlerinin kararsızlığı devam etmiş gibi görünmektedir. Livius, doğrudan belirtmese de bu kentler içinde limanı sayesinde zenginleşmiş Side'nin olma olasılığı da bulunmaktadır. Ayrıca, Cumhuriyet Dönemi'nin iç karışıklıklarına, ilk kez nüfuz ettiği ve yeni tanımaya başladığı topraklardaki farklı kültürlerle karşı nasıl bir politika izleyeceğine tam olarak karar verememiş bir Roma yönetimi de eklenince, Manlius Vulso gibi askerlerin yeni işgal alanlarını sömürme olasılıkları bu bağlamda olağan görünmektedir. (Livius, 1919, XXXVIII:15) Bütün bu gelişmeler sonrasında Anadolu'da kaybolan istikrarı sağlamak isteyen Roma Cumhuriyeti, MÖ 188'de yapılan Apameia (Dinar) Antlaşması ile burada ele geçirdiği toprakların büyük bir bölümünü Pergamon Kralı II. Eumenes Soter'e (MÖ 197-159) bırakmıştır. Doğuda kendisi için en ciddi rakibini yenmesine rağmen bu dönemde Roma'nın böyle bir politikaya başvurmasının nedeni, Kartaca tehlikesinin devam etmesi ve Orta Anadolu'daki savaşçı Galatları halen tehdit unsuru görmesinden kaynaklanmaktadır (Bean, 1999, s. 11). Ancak ne II. Eumenes ne de selef kral II. Attalos (MÖ 159-138) döneminde Side, Pergamon Krallığı'na dâhil edilmemiştir. II. Attalos, krallık filosu için dönemin en uygun limanına sahip olan Side kentini kontrol edemediğinden dolayı kendi adıyla yeni bir kent Attaleia (Antalya) ve liman kurmak zorunda kalmıştır (Bosch, 1957, s. 6; Nollé, 1993, s. 65). Apameia Antlaşması sonrasında hemen ardından yaşanan süreçte Side'nin Roma ile politik durumu belirsizliğini korumuştur ki kanımızca Side bu dönemde Roma ile bir ittifak içinde yer almamıştır.

Bu belirsizlik MÖ 187 yılında III. Antiokhos'un ölümünün ardından ortadan kalkmış ve net bir şekilde söylenebildiği üzere Sideliler, Cumhuriyet tarafına geçmişlerdir (Bean, 1999, s. 10). Başlayan dostluğun en somut göstergesi olasılıkla bu dönemlerde kentte ortaya çıktığı düşünülen "Dea Roma" kültü olmuştur. Kültün rahipliğini, yüksek bir memur ve kentin isim babası bir *demiurgos*'un gerçekleştirdiği tahmin edilmektedir. Ancak kült ve rahiplik konusundaki veriler İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmektedir. (Nollé, 1993, s. 64) Ne olursa olsun Sideliler bu dönemde kendilerini Roma'nın müttefiki (*symmachoi*) olarak görmüşlerdir (Head, 1911, s. 704; Grainger, 2009, s. 154).

Bundan sonra Side'nin bölgedeki varlığı, doğrudan Roma'nın Anadolu politikalarına paralel ilerlemiştir. Cumhuriyet'e verdiği destek karşılığında ve tabii ki ticari tecrübesi sayesinde Side, Akdeniz'in doğusunda serbestçe ticaret yapabirmiştir. Nitekim MÖ. II. yüzyılın ikinci çeyreğinde Side *tetradrahmlerinin* ticarete önemli bir ödeme aracı olması, kentin yakaladığı avantajı göstermektedir. Kentte ilk bilimsel kazıları gerçekleştiren Prof. Dr. Arif Müfit Mansel ve ekibinden C. Bosch, Pamphylia'nın doğusunun Side de dâhil olmak üzere MÖ II. yüzyıl sonlarında özgür kaldığını bunun da en somut göstergesinin; kente ait bu tür sikkelerle birlikte aynı döneme tarihlendirilmiş arkeolojik ve mimari buluntular olduğunu yazmaktadırlar (Bosch, 1957, s. 37; Mansel, 1978, s. 9–vd). Akdeniz'in doğusu, Ege ve hatta Marmara Denizi kıyılarındaki kentlerde yaygın bir şekilde kullanıldığı görülen Side sikkelerinin; Anadolu üzerinden Suriye ve Mezopotamya'ya kadar yayıldığı bilinmektedir (Atlan, 1967: xiii; Nollé, 1993, s. 65). (Resim 1)

Resim 1. MÖ. II. yüzyıl başlarına tarihlenen ve Side'de darp edilmiş gümüş tetradrahmi. Ön yüzünde miğferli Athena başı, arka yüzde ise; elinde zafer çelengi taşıyan Nike, kentin sembolü olarak kabul edilen nar ve sikke basımından sorumlu memurun isminin baş harfleri görülmektedir. Side Arkeoloji Müzesi, Env. No: 846

Buna ilaveten bu dönemde inşa edilmiş; görkemli bir Tykhe Tapınağı içeren agora, kent kapısı ve Geç Antik Çağ'a kadar kullanıldığı düşünülen evlerin bulunduğu alan, kent yüzölçümünün hemen hemen iki katına çıktığını ve neredeyse komşu Perge ile aynı büyüklüğe geldiğini (Grainger, 2009: 98), diğer bir deyişle Side'nin müreffeh bir merkez olarak yüzyıl içinde de varlığını sürdürdüğünü kanıtlamaktadır. Üstelik Side, bu dönemde Aleksandria (İskenderiye) gibi dönemin önemli kentleriyle ticari etkinliklerini arttırmış ve bu ilişki ticaret kadar, Side'nin kültürel ve toplumsal yapısında da etkisini göstermiştir. Sonuçta Aleksandria'dan gelen tüccar, kendi kültürünü de bölgeye getirmiş ve Nolle'ye göre Mısır kökenli kültürler bu dönemden itibaren Side'ye girerek kendilerine burada taraftar bulabilmişlerdir (Nollé, 1993, ss. 65-67).

Yukarıdaki olumlu gelişmeler yanında III. Antiokhos'un ölümü Akdeniz'in doğusunda korsanlık faaliyetlerini beraberinde getirmiştir. Bölgede daha önceden de varlığı bilinen korsanların sayıları ve eylemleri, Selevkos Krallığı gibi merkezi bir gücün ortadan kalkması ve aynı dönemlerde Cumhuriyet Senatosu'nun Anadolu'daki gelişmelere "*karışmama*" politikası da eklenince giderek artmıştır (Strabon, 2000, XIV, 5, 2). Hatta Senato, MÖ 167 yılında Delos Adası'nı serbest ticaret bölgesi olarak ilan ederek, özellikle köle talebinin karşılanmasında ciddi rol oynayan korsanları bir açıdan cesaretlendirmiştir. (Bean, 1999: 12) Sonuç olarak Side kenti de MÖ II. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bir korsan yerleşimine dönüşmüştür. Bu dönüşümün temel nedenlerinden biri şüphesiz ki yerleşimin konumundan kaynaklanmaktadır. Zira kent, Yakın Doğu ile Ege dünyası arasında erken dönemlerden beri gelişen hareketli ticaret trafiği üzerindedir. İkincisi bölgenin fiziki coğrafyası korsanlık veya eşkıyalık etkinlikleri için son derece uygundur. Böylelikle korsanlara yataklık eden; Olympos, Phaselis ve Attaleia kentlerinden farklı olarak Kilikalı korsanlardan en çok etkilenen kent Side olmuştur (Öztürk, 2006, s. 51). Strabon (MÖ I. yy-MS I. yy.) kentin durumunu bu açıdan şu şekilde özetlemektedir; "*Pamphyliyalılar, ya kendileri korsanlık yaptıklarından veya buraları korsanlara ganimet satışı için veya deniz üssü olarak verdiklerinden, bu yerleri korsanlık işleri için kullandılar. Pamphylia'da bir kent olan Side'de tersaneler Kilikalılara açtı ve onlar burada tutsakları, onların özgür olduklarını bilmelerine rağmen, açık arttırmayla satarlardı*" (Strabon, 2000: XIV, 3, 2). Korsan gemilerinin inşa edildiği ve bakım gördüğü yer olan Side, korsanlara geniş bir pazar sağlamış, hatta bir ara Delos'tan sonra bölgede ikinci önemli köle pazarı olmuştur. Sonuçta Sideliler, korsanlara karşı duydukları güvensizliğe rağmen onlarla ilişkilerini sürdürmüş ve zenginliklerini bu yoldan elde etmeye devam etmişlerdir (Ormerod, 1922, s. 36; Öztürk, 2006, s. 51).

Burada belirtilmesi gereken bir diğer konu limanını korsan gemilerine açan Sidelilerin, Roma tarafından cezalandırılmamasıdır. Zira MÖ 149-146 yıllarında devam etmiş III. Kartaca Savaşı ile bu tehlikeyi tamamen bitirme niyetinde olan Roma Cumhuriyeti'ne savaş sırasında beş gemi yollayan Side (Appianus, 1913, 8; XXV, 123), III. Antiokhos'un ölümünden sonra başlattığı yakınlaşma politikasında en güçlü adımı atmıştır. Nihayetinde Kartaca tehdidini ortadan kaldıran Cumhuriyet Senatosu açısından artık Anadolu'da ve Akdeniz'in doğusunda farklı politikalar izlemenin zamanı gelmiştir.

Bu politikaların en köklülerinden bir tanesi MÖ. 133 yılında Pergamon'un son kralı III. Attalos'un (MÖ 138–133) bir vasiyet ile krallığını Romalılara bırakması olmuş ve “*bölgenin kalbinde bir yabancının varlığı*” (Grainger, 2009, s. 136) açıkça hissedilmiştir. Nitekim kısa bir süre sonra, MÖ 129 yılında kurulan *Asia Eyaleti*'yle (*Provincia Asia*) Roma, bölge egemenliği açısından önemli bir diplomatik ve idari ilerleme sağlamıştır. Side ise, nasıl ki Apameia Antlaşması'ndan sonra Pergamon Krallığı sınırları içine dahil edilmediyse, *Asia Eyaleti*'nin sınırlarının belirlenmesi sırasında da yine dışarıda tutulmuştur. Bölge kentleri Roma ile diplomatik ilişkiler kurmaya çalışırken, Selevkos Kralı VII. Antiokhos Sidetes'in, MÖ 138-129 yıllarında Side'deki varlığı, bölgede belki dolaylı bir Selevkos etkisinden ya da kentin halen Selevkos Krallığı'na olan bağlılığının bir yansıması olarak düşünülebilir. Ancak bu teoriler yanında Side'nin kendi sikkelerini basan otonom bir kent olarak bölgede varlığını sürdürmüş olabileceği de göz ardı edilmemelidir (Nollé, 1993, ss. 68-70; Grainger, 2009, s. 137).

Ardından yaşanan süreçte Roma, Anadolu'ya nüfuz ettiği ilk günlerdeki politikasını, bölgeyi tanımaya başladıkça değiştirmiştir. Öncelikle kendi iç işlerinde serbest bırakılmış gözükseler de ele geçirilen bu topraklar Roma halkının mülkleri olarak kabul edilmiş ve beraberinde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Nitekim Side'nin yaklaşık 5 km. batısında bir otelin girişinde David French tarafından ele geçirilmiş ve aynı araştırmacı tarafından 1991 yılında yayınlanmış, Latince ve Grekçe yazılı bir mil taşı bu düzenlemeler için somut bir kanıt oluşturmaktadır (French, 1991, s. 42). Kendi adıyla anılan (*Via Aquillia*) bir yol inşa ettiren dönemin *Asia Eyaleti* valisi Manius Aquillius tarafından hazırlanmış söz konusu mil taşı, Pergamon'dan Pamphylia bölgesine uzanan bir yol güzergâhını işaret etmektedir. Aslında söz konusu yol, Attalid Krallığı döneminden beri var olan ve hem ticari hem de askeri amaçla kullanılmış güzergâhın, Roma mil taşlarıyla işaretlenerek yeniden düzenlenmiş halidir. Yol üzerinde yaşayan insanların neredeyse tamamının Latince bilmemesine rağmen, mil taşının hem Grekçe hem de Latince hazırlanması, yolun hem sivil hem de askeri amaca yönelik yapıldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır (French, 1991: 42; Grainger, 2009: 138-139). Pergamon'dan gelen yol üzerindeki bir merkez ile Side arasındaki uzaklığı gösteren mil taşı aynı zamanda, Side'nin MÖ I. yüzyılın ilk yarısında *Asia* eyaletinin doğusundaki en uzak nokta olduğunu işaret etmektedir. Belirlenen bu yol; Pergamon'dan başlayıp, Thyateira (Akhisar), Sardis (Salihli), Philadelphia (Alaşehir), Hierapolis (Pamukkale), Laodicea (Eskihisar) ve Colossae (Honaz) üzerinden Attaleia (Antalya) ve Perge'ye oradan da Side'ye ulaşmaktadır. Mil taşının *caput viae* şeklinde Pergamon'u işaret etmesi Pamphylia kıyı şeridinin Pergamon Krallığı içerisinde Roma'ya devredildiğini göstermektedir (Sherwin-White, 1976, s. 1; French, 2012, s. 10). Vali Aquillius'un adını gösteren, MÖ 129–126 yıllarına tarihlenen Latince - Grekçe yazılmış mil taşı üzerinde; “*Manius oğlu Manius Aquillius, konsül, 331 mil*” yazmaktadır. (Resim 2)

Resim 2. Vali Aquillius'un adını gösteren mil taşı. French, 2012: 55 ve 61

Buna göre Pergamon'dan Side'ye olan uzaklık günümüz değerleriyle yaklaşık 490 kilometredir. French'in ileri sürdüğü yol güzergâhı, Side'nin Anadolu'daki iç bölgelerle olan ilişkisini yani kentin ticaret ağı içindeki konumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir (French, 2012, s. 42; Nollé, 1993: no: 178).

Harita 2. Side'den Pergamon'a (Bergama) giden yol güzergâhı. French, 2012, s. 45)

Asia Eyaleti'nin oluşturulması ve bu sırada yeniden organize edilen yollar neticesinde bölge zenginliklerinin farkına varan emperyal Roma Cumhuriyeti, MÖ II. yüzyılın sonlarında, korsanlara karşı politikasını da değiştirmiştir. Ticaret gemilerinin korunması ve Pamphylia bölgesinin güvenliğinin sağlanabilmesi için önceleri sadece, Attaleia ve Side gibi kentlere donanma konuşlandırsalar da (Bosch, 1957, s. 39; Öztürk, 2006, s. 46) kısa süre sonra önlemlerini biraz daha sertleştirmişler ve MÖ 102'de *proconsul* yetkisiyle donatılan Marcus Antonius (MÖ 143-87) komutasındaki kalabalık bir ordu ile hem denizden hem de karadan korsanlara karşı mücadele başlatmışlardır. Büyük çaptaki bu ilk askeri harekâta Side limanı Cumhuriyet filosu için önemli bir üs görevi görmüştür (Appianus, 1913: CXXIII; Nollé, 1993, s. 70). Korinthos'ta ele geçirilmiş bir yazıt da bu durumu tasdik etmektedir (Öztürk, 2006, s. 51; Tozan, 2014, s. 146). Seferin karadan gerçekleştirilen harekâtları sırasında *Via Aquillia* güzergâhı kullanılmıştır (Grainger, 2009, s. 141). Marcus Antonius'un girişimleri Anadolu sularında korsanların varlığını sona erdirmese de Side'nin Roma ile olan ilişkilerinde yeni bir sürece girilmiştir. MÖ 85 yılında Anadolu'daki savunma sorumluluğu Lucius Licinius Murena'ya geçtiğinde (Cicero, 1976: V; 11) Akdeniz kıyılarındaki korsanlar, Dağlık Kilikia ve Isauria bölgesindeki halklar yanında Side ve Attaleia gibi kentlerden destek almaya devam etmişlerdir (Öztürk, 2006, s. 50). Roma Cumhuriyeti'nin yanında yer alan Side'nin, Murena döneminde korsanlara destek vermesinin nedeni Pontos Kralı Mithridates VI. Eupator'un (MÖ 120-63) Anadolu'daki Roma karşıtı etkinliklerinde saklıdır. Zira emperyal Roma'ya karşı Anadolu'daki halkların kurtarıcısı olarak ortaya çıkan ve Cumhuriyet'in içinde bulunduğu karışıklıklardan da yararlanarak kısa sürede sınırlarını genişletip aralarında Kilikia bölgesindeki korsanların da olduğunu bildiğimiz birçok yandaş bulan Pontos kralını Side'nin desteklemesi de o günün koşullarında olağan karşılanmalıdır. Korsanların, Roma'nın Akdeniz'in doğusundaki ticarete verdiği zararın ciddi boyuta ulaşması neticesinde Cumhuriyet Senatosu korsanlık etkinliklerini tamamen bastırmak için yeni bir önlem almış ve MÖ 78 yılında Kilikia Eyaleti'ni oluşturmuştur. Eyaletin valisi olarak Publius Servilius Vatia Isauricus'u atanmıştır. Valinin yanında; *legatus* olarak Iulius Caesar (d. MÖ 100-öl. MÖ 44) ve Titus Labenius da bulunmaktadır. Servilius'un askerî harekâtı sırasında ordunun karaya çıktığı, konuşlandığı ve mücadeleler sırasında zorlu iç bölgelere yapılan saldırılarda Roma ordusunun hareket noktası çoğu zaman Side olmuştur (Sherwin-White, 1994, s. 232). Başarılı seferlerden sonra Servilius, askerlerin ilerleyebilmesi için Side'den Iconium'a (Konya) doğru bir yol inşa ettirerek bölgedeki fethini tamamlamıştır. Böylelikle kaynakların kaydettiği gibi ilk kez Pamphylia'daki askeri bir merkezden Kapadokya sınırlarına doğrudan bir yol açılmış (Sherwin-White, 1994, s. 233) ve Side'nin Anadolu'nun iç kesimleriyle olan bağlantıları daha da güçlenmiştir. Ancak korsan tehdidi tam olarak sonlandırılmamıştır.

Servilius'un etkinliklerinin son yılında Side açısından önemli bir gelişme daha yaşanmış ve kent MÖ 75 yılında çıkarılan gümrük yasasının (*Lex Portorii Provinciae Asiae*) yürürlük sahasına dâhil edilmiştir. Bu yasayla birlikte Side'de bir gümrük koruma noktası oluşturulmuştur (Nollé, 1993, ss. 68-69). Söz konusu

yasa, gümrük bölgesine mal girişi ve çıkışlarıyla ilgilidir ki Side kenti Grekçe yazılmış yazıtta Asia Eyaleti'nin bir limanı (gümrüğü) şeklinde belirtilmektedir. Yazıtın ilgili kısmı; “Şayet deniz yoluyla bir mal çıkarılır veya sokulursa bu mal, aşağıda yazılı bütün yerlerde mültezime beyan edilmelidir. (Bundan sonra sırasıyla gümrük merkezleri belirtilmektedir.) Karadeniz'in girişindeki tapınak, Khalkedon, ... Perge, Magydos, Phaselis, Side Koryphe” şeklindedir (Takmer, 2013, ss. 109, 143 ve 144). Böylelikle emperyal Roma, askeri fetihler yanında, ticari uygulamalarla da merkezleri kendi idari sistemine entegre etmeye başlamıştır.

MÖ 67 yılında, bölgenin ticari ve ekonomik canlılığı açısından oluşturulan bu sistemi koruyabilmek amacıyla Senato, Gnaeus Pompeius Magnus'u (d. MÖ 106-öl. 48) sınırsız yetki ve kaynak ile donatarak bölgeye göndermiştir. Pompeius, Korakesion (Alanya) açıklarındaki deniz savaşından sonra sürdürdüğü kara savaşlarıyla korsanlara ait kaleleri tek tek ele geçirerek Cumhuriyet açısından büyük bir tehlikeyi ortadan kaldırmıştır. Side kenti, bu mücadeleler sırasında Roma için önemli bir destek noktası olmaya devam etmiştir. Sideliler, Pompeius'un korsanlara karşı kazanmış olduğu zaferin anısına bir yazıt dikmişler ve generale “*adeta bir tanrı gib*” saygı göstermişlerdir. Üstelik generale duyulan kutsal saygının bir işareti olarak Side halkı, kentin baş tanrıçası Athena'nın tapınağına onun yazıtlı bir heykelini dikmiştir (Nollé, 1993, ss. 72-73). Side'deki kazı çalışmaları sırasında 1961 yılında limana yakın tapınağın yanında ele geçirilmiş kırık bir mermer blok parçası üzerindeki Grekçe yazıtı Bean şöyle tamamlamaktadır; “(Side halkı), kendi patronu (ve kurtarıcısı ve kendine iyiliklerde bulunan), tanrılara denk (şeref gören Gnaeus oğlu Gnaeus Pompeius) Magnus'u (onurlandırdı).” Bean'a göre Pompeius'un askeri manevraları sonucunda korsan tehdidinin ortadan kalkmasının ardından Side limanı, Akdeniz'in doğusunda yasal bir statü kazanmış ve bu nedenle Side halkı yazıtı doğrudan Pompeius'a adanmıştır (Bean, 1965, ss. 14-15). (Resim 3) Geç Cumhuriyet dönemine tarihlenen yazıtın liman yakınlarında ele geçirilmesi ve hemen yukarıda değinildiği üzere Side'nin gümrük yasasının yürürlük sahasına dâhil edilmesi Bean'ın bu görüşünü bir noktada desteklemektedir.

Resim 3. Side halkının General Pompeius için adadığı onurlandırma yazıtı fragmanı. Bean, 1965: no: 101

Korsan tehlikesinin ortadan kalktığı dönem aynı zamanda Pamphylia Bölgesi'nin, Asya Eyaleti'ndeki bazı kentlerle birlikte Kilikia Eyaleti'ne katıldığı süreci kapsamaktadır. Nitekim Cumhuriyetin ünlü simalarından ve o dönem Kilikia Eyaleti'nin valisi olan Cicero'nun (MÖ d. 106-öl. 43) yazdığı mektupta, Side bu eyaletin bir kenti olarak belirtilmektedir (Cicero, 2001: XII, 15). Üstelik Cicero, eyalet valisi olarak atandığında, ikamet edeceği ve görev yapacağı yer olarak ilkin Side düşünülse de bu gerçekleşmemiş ve görev yeri Phrygia bölgesindeki Laodicea (Eskihisar) olarak değiştirilmiştir. MÖ 50 yılında valilik süresi dolan Cicero, Roma'ya geri dönerken de Side'den gemiye binmiştir. Hatta selefi Appius Cladius Pulcher'e yazdığı bir mektupta, Roma'ya dönüşü sırasında Side'de basit bir tören gerçekleştirildiğini ve açıkçası törenden memnun kalmadığını yazmaktadır (Cicero, 2001: III, 6).

Cumhuriyet'in son dönemlerine doğru, ordunun doğrudan siyasete karışmasının sonuçlarından biri, generallerin kendilerine yandaş bulabilmek için kontrol ettikleri bölgelerdeki toprakları yerel yöneticilere bağışlama politikaları olmuştur. Side kenti de bu gelişmeden etkilenmiş ve Akdeniz'in doğusundaki korsanlara karşı ilk askeri seferi düzenleyen Marcus Antonius'un aynı adı taşıyan torunu Marcus Antonius'un (d. MÖ 83-öl. MÖ 30) MÖ 36 yılındaki emri ile sekreterlikten krallığa yükselttiği IV. Amyntas'a (MÖ 36-25), Pisidia'nın yanı sıra Lykaonia, Side ve Aspendos'un da dâhil olduğu Pamphylia'nın doğusu ve Isauriya'yı bağışlamıştır (Cassius Dio, 1924: II, 32, 3; Bosch, 1957, ss. 44-45; Nollé, 1993, s. 73; Öztürk, 2006, s. 68). Marcus Antonius'un Side'yi Amyntas'a bırakmasının nedeni, temin ettiği paralı

askerleri ve gemi yapımında kullanılacak keresteyi büyük bir zorluk çekmeden Mısır'a gönderebilmektir. Antonius böylelikle iç savaşlar sırasında stratejik bir kenti (ve limanını) kontrol altında tutabilecektir. Bu noktada İç Anadolu'daki zenginliği hayvan sürülerine bağlı Amyntas'ın Side ile ilgilenmesinin temel nedeni kentin konumundan kaynaklanmış olmalıdır (Mitchell, 1993, s. 38). Meadows ise Antonius'un aslında Side'yi kral Amyntas'a tam olarak devretmediğini, kentte Amyntas tarafından darp ettirilmiş sikkelerin bir Galat yönetimini kanıtlamayacağını yazmaktadır. Meadows'a göre Antonius'un bölgeye atadığı kral Amyntas'ın tek görevi, Lykaonia ve Pisidia'nın dağlık alanlarındaki asi halkları kontrol etmektir. Bunu yaparken de kendi adını bastırıp, taklit ettiği eski Side sikkeleriyle sadece bölgeden topladığı askerlerin maaşlarının ödemesini gerçekleştirmiştir (Meadows, 2006, ss. 151-175). Yanıt ne olursa olsun Side kenti, Amyntas yönetimi altında da sikke basmaya devam etmiş ve adeta krallığın darphanesi olmuştur. Amyntas döneminde basılan *tetradrahm*'ler, Side'nin daha önce bastığı *tetradrahm*'lerden geliştirilmiş ve kısmen kentin eski paralarının ön yüzü kullanılarak basılmıştır. Başka bir deyişle yerel darplar geçici süreliğine son bulmuştur. Ön yüzde iyi bilinen ve kentin tanrıçası Athena'nın başı, arka yüzde Zafer Tanrıçası Nike yer almıştır. Amyntas'ın sikkelerinde sola doğru koşan Nike, sağ elinde bir çelenk yerine asa (ya da kraliyet gücünü simgeleyen bir kılıç) tutmaktadır. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΜΥΝΤΟΥ hiç şüphesiz kentin yöneticisini belirtse de Side'nin sembolü nar, kralın sikkelerine işlenmemiştir. (Resim 4) Bu durum bir bakıma kentin eski özgür günlerinin kaybolduğu anlamına gelse de Amyntas yönetiminin kent yönetimi üzerinde olumsuz etkileri olduğu anlamını taşımamaktadır (Head, 1887, s. 587; Nollé, 1993, ss. 73-74; Erol, 2009, ss. 149).

Resim 4. Kral Amyntas döneminden Side'de darp edilmiş gümüş tetradrahmi. <http://www.asiaminorcoins.com/gallery/display-mage.php?pid=876> (Erişim Tarihi: 12/05/2021)

Diğer birçok merkez gibi Side açısından Geç Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanmış son ve yeni bir çağı başlatacak gelişme, MÖ 31 yılındaki Actium Savaşı'dır. Marcus Antonius ile VII. Cleopatra ittifakını yenen Octavianus (MÖ 27-MS 14), savaş sonrasında önemli idari düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Buna göre konumuz açısından -Amyntas'ın ölümünün ardından- Octavianus, Anadolu'da yaptığı düzenlemeler sırasında Pamphylia bölgesini doğrudan kendi şahsına bağlı bir memur (*legatus propraetore Augusti provinciae Pamphyliae*) tarafından yönetilen eyalet haline dönüştürmüştür. Böylelikle Pamphylia, Pisidia ve Isauria bölgelerindeki dağlık alanlar, Galatya Eyaleti'nin bir parçası haline gelirken (Cassius Dio, 1924: LIII, 26. 3; Mansel, 1978, s. 12; Nollé, 1993, s. 74; Grainger, 2009, s. 154; Büyükkolancı, 2010, s. 101), Side kenti Aspendos ile birlikte Pamphylia bölgesinde yeniden bir araya getirilmiştir (Nollé, 1993, s. 74). Erken İmparatorluk Dönemi'nde, Cumhuriyet'in kurumsal yapısının köklü bir değişikliğe uğratılmaması nedeniyle idari sistem, görünüşte Cumhuriyet Dönemi'ndeki şekliyle devam ettirilmiştir. Tek ve en radikal fark, eyalet valilerinin artık çoğu kez bizzat imparator tarafından atanması ve sadece ona karşı sorumluluk taşımaları olmuştur. Neredeyse üç yüzyıl boyunca savaşlardan uzak kalan Akdeniz havzasındaki kentler, imparatorluk süreciyle başlayan dönemde iç işlerini düzenlemekte ve barış içinde ekonomilerini geliştirmekte özgür bırakılmışlardır (Mansel, 1978, s. 11; Bean, 1999, s. 15; Hild-Hellenkemper, 2004, ss. 374-394). Ancak burada tozpembe bir tablo çizilmemelidir. Zira Geç Cumhuriyet dönemi ve Erken İmparatorluk süreci ile birlikte aslında kentlerin otonomluğu ve özgürlüğü Roma'nın izin verdiği ölçüde kalmıştır (Levick, 2004, s. 267).

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Side'nin Roma idari sistemine entegrasyonu uzun bir süreç izlemiştir. Söz konusu sürecin belirleyicisi hiç şüphesiz ki Akdeniz'in doğusunda egemenliğini genişletmeye çalışan Roma Cumhuriyeti olmuştur. Entegrasyon aşamasının iki safhada gerçekleştiği söylenebilir. Birinci safha, MÖ 187'de III. Antiochos'un ölümünün ardından Sidelilerin, taraf olma konusundaki

kararsızlıklarına son verip Roma Cumhuriyeti saflarında yer almalarıyla başlamaktadır. Ancak hemen hemen MÖ II. yüzyılı kapsayan bu safhada, ekonomisi ağırlıklı olarak ticarete bağlı Side kentinin, Roma karşısındaki politikaları benzer ve sürekli değil, değişkenlik göstererek ilerlemiştir. Nitekim bu dönemde Roma Cumhuriyetinin dış politikadaki uygulamaları da iç meselelerine göre farklılık arz etmiştir. Side halkı, kendisine göre oldukça büyük bu gücün yaklaşımına göre zaman zaman korsanlık etkinlikleri gibi bölgesel eylemlere iştirak etmiş ya da destek vermiş, zaman zaman da III. Kartaca Savaşı'nda olduğu gibi gemi desteğiyle Cumhuriyet'e bağlılığını kanıtlamıştır. Bu gelgitli durum şüphesiz ki dönem dönem değişen, adlarını bilemediğimiz ve birbirinden farklı düşünen Sideli yöneticiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak ne olursa olsun, Asia Eyaleti'nin oluşturulmasının ve Cumhuriyetin Akdeniz'in doğusundaki politikalarının daha belirgin (hissedilir) hale gelmesinin ardından Sidelilerin de diplomatik yaklaşımları netleşmiş, gelgitli politikalar son bulmuştur. Böylelikle entegrasyonun ikinci safhasında, yani MÖ I. yüzyılın neredeyse tamamında Cumhuriyete sadık bir kent olan Side, stratejik limanı aracılığıyla Roma'nın Akdeniz'in doğusundaki üssü olarak hizmet edebilmiştir. Entegrasyondan sonraki süreçte ise, yani İmparatorluk Dönemi ile birlikte gerek diğer Akdeniz halkları gerekse Sideliler açısından bambaşka bir çağ başlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Atlan, S. (1967). *Side'nin Milattan Önce V. ve IV. Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar = Untersuchungen über die Sidetischen Münzen des V. und IV. Jahrhunderts*, TTK, Ankara.
- Bean, George E. (1965). *Side Kitabeleri (The Inscriptions of Side)*, TTK, Ankara.
- Bean, George E. (1999). *Eskiçağda Güney Kıyıları*, (çev. İ. Delemen – S. Çokay), Arion Yay., İstanbul.
- Bosch, Clemens E. (1957). *Pamphlyia Tarihine Dair Tetkikler*, (çev. S. Atlan), TTK, Ankara.
- Büyükkolancı, M. (2010). Side Tiyatrosu Batı Parados Kazıları ve Side Dionysos Tapınağı'na İlişkin Yeni Bulgular *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu, 20/22 Nisan 2007*(Editörler; Ü. İzmirliçil, G. Tan-yeli, Z. Ahunbay), SİVA Yay., İstanbul, s. 91 – 104.
- Calder, William M.-BEAN, George E. (1958), *Classical Map of Asia Minor*, The British Institute of Archaeology, London.
- Cicero, (2001), *Epistulae ad Familiares*, (Trans. D. R. Schakleton Bailey), LOEB, London.
- Cicero, (1976) *pro Murena*, (Trans. C. Macdonald), LOEB, London.
- Cassius Dio, (1924). *Romaika Historia*, (Trans. E. Cary), LOEB, London.
- Erol, A. (2009). Burdur Arkeoloji Müzesi'ndeki Bronz Amyntas Sikkeleri, *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur*, Ege Yayınları, İstanbul, s. 147-155.
- French, David H. (1991). Sites and Inscriptions from Phrygia, Pisidia and Pamphylia, *Epigraphica Anatolica*, XVII, s. 51 – 58.
- French, David H. (2012). Roman Roads and Milestones of Asia Minor, *Milestones Fasc. 3.1. Republican*, (Electronic Monograph1), vol. 3, British Institute, Ankara.
- Grainger, John D. (2009). *The Cities of Pamphylia*, Oxbow Books, Oxford.
- Head, Barclay V. (1887). *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*, Clarendon Press, Oxford.
- Head, Barclay V. (1911). *Historia Numorum*, Clarendon Press, Oxford.
- Hild, F.-Hellenkemper, H. (2004). *Tabula Imperii Byzantini 8: Lykien und Pamphyliden*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- İznil, E. (2014). *Hellenistik Dönemdeki Güçler Dengesi Arasında Pamphylia'da Bir Liman Kenti: Side, Selevcia ad Calycadnum*, Homer Kitabevi, İstanbul, s. 11-38.
- Levick, Barbara (2004). *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford.
- Livius (1919). *Ab urbe condita (From the Founding of the City)*, (Trans. B.O. Foster), LOEB, London.
- Mansel, Arif M. (1978). *Side: 1947 – 1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, TTK, Ankara.
- Meadows, Andrew R. (2006). Amyntas, Side and the Pamphylia Plain, *Agoronomia: Studies in Money and Exchange Presented to John H. Kroll*, The American Numismatic Society, New York, s. 151-175.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, Clarendon Press, Oxford.
- Nolle, J. (1993). *Side im Altertum, I–II (Inchriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Band 43*, Rudolf Habelt GMBH, Bonn.
- Ormerod, Henry A. (1922). The Campaigns of Servilius Isauricus against the Pirates, *Journal of Roman Studies*, vol. 32, s. 270-276.
- Öztürk, H. S. (2006), *MÖ II – MS IV. Yüzyıllarda Likya – Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (Basılmamış) Doktora Tezi, İstanbul.

- Sherwin-White, Adrian N. (1976), Rome, Pamphylia and Cilicia 133 – 70 BC, *Journal of Roman Studies*, vol. 66, s. 1-14.
- Sherwin-White, Adrian N. (1994), Lucullus, Pompey and the East, *Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 BC*, vol. 9, Cambridge University Press, 229-273.
- Strabon, (2000), *Coğrafya*, (Çev. A. Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul.
- Takmer, B. (2013), Anadolu'nun Önemli Tarihi Yazıtları - Lex Portorii Provinciae Asiae (Asya Eyaleti Gümrük Yasası), *Eskiçağ Yazıları 4*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, s. 103-206.
- Tozan, M. (2014). Üçüncü Makedonya Savaşı'ndan Pompeius Seferine Roma Doğu Politikası ve Anadolu'nun Güney Kıyılarında Korsanlık (MÖ 167-MÖ 67), *CEDRUS*, vol. II, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 135-169.

LABELLE PRUSSIN ÜZERİNDEN AFRIKA YEREL MİMARLIĞI'NA DAİR SÖYLENEBİLECEKLER

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Doktora Hasan BASRİ KARTAL

Nottingham Üniversitesi
Architecture and Built Environment
hbasrik@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1586-9596

Doktora Asiye NİSA KARTAL

Nottingham Üniversitesi
Architecture and Built Environment
a.nisa.gunduz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6805-6778

Gönderim Tarihi: 21.03.2021 Kabul Tarihi: 02.06.2021

Alıntı: KARTAL, B. H. & KARTAL, N. A. (2021). Labelle Prussin Üzerinden Afrika Yerel Mimarlığı'na Dair Söylenebilecekler. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1(1),34-42.

ÖZ: Labelle Prussin yerel ve geleneksel Afrika mimarlığı üzerine araştırmalar yapan bir mimar ve araştırmacıdır. Çalışmalarında mimarlık tarihi yazımı geleneği içerisindeki tek yanlı bakış açısını eleştirir. Batı düşünce ve sanat sistemi içerisinde Afrika sanatının ve mimarisinin geniş bir yankı bulamamasının nedenlerini sorgular. Bunun arkasında yatan ön yargılı tavrın nedenlerini inceler. Bu makale, Prussin'in çalışmaları üzerinden Afrika mimarlığı üzerine bir açıklama yapmaktadır. Makalenin temel metodu niteliksel bir araştırma üzerine kuruludur. Kullanılan bu niteliksel metod; teorik okuma, kavramsallaştırma ve tartışma üstünde şekillenmektedir. Makale Türkçe dilinde yazılmış Afrika yerel ve geleneksel mimarisi ve bu mimarlığın arkasında yatan düşünce sistemine dair literatür eksikliğini doldurmak amacıyla yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afrika mimarlık düşüncesi, Afrika yerel mimarlığı, Labelle Prussin

Comments on African Indigenous Architecture Through Labelle Prussin

ABSTRACT: Labelle Prussin is an architect and researcher who studies indigenous and traditional African architecture. In her works, Prussin criticizes the one-sided point of view within the architectural historiography's tradition. She questions why African art and architecture have not found an effective reflection in Western thought and art. She examines the reasons behind the biased attitude. This article debates African architecture through Prussin's work. The primary method of the article is based on qualitative research. The qualitative approach used theoretical reading, conceptualizing and discussion. This article was written in Turkish to fill the literature on African indigenous and traditional architecture and its thinking system that sits behind this architecture.

Keywords: African architecture thought, African indigenous architecture, Labelle Prussin

Giriş

Labelle Prussin, çalışmalarında Afrika yerel mimarisine ve yapım yöntemlerine odaklanmış önemli bir bilim insanıdır. Prussin'in mimarlık tarihine, kuramına ve pratiğine katkıları kırk yıla yayılmıştır. California Üniversitesi'nde 1952 yılında lisans eğitimini tamamlamış ve Yale Üniversitesi'nden 1973 yılında doktoraasını almıştır. Araştırmalarını Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Gana'da yürütmüştür. Gana'daki Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Michigan Üniversitesi ve Washington Üniversitesi'nde Afrika yerel mimarisi üzerine dersler vermiş ve Malezya ve Japonya'da araştırmalarda bulunmuştur. 1998'de 'Arts Council of the African Studies Association' (Afrika Çalışmaları Derneği Sanat Konseyi) tarafından Liderlik Ödülü'ne layık görülmüştür (Arceneaux, 2012).

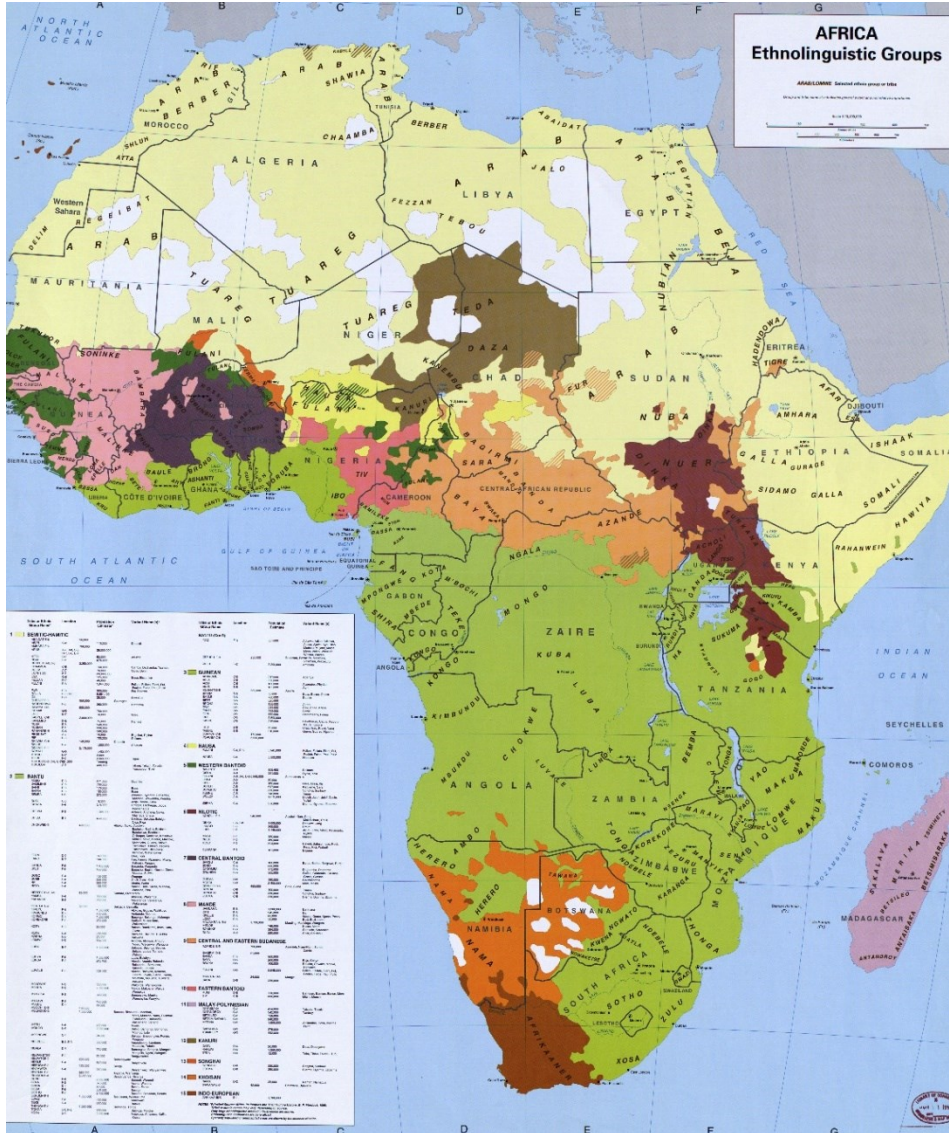
En önemli kitapları, 'Architecture in Northern Ghana' (Türkçe: Kuzey Gana Mimarisi; 'UC Press' tarafından 1969 tarihinde basılmıştır), 'Hatumere: Islamic Design in West Africa' (Türkçe: Batı Afrika'daki İslami Tasarım: Hatumere; 'UC Press' tarafından 1986 tarihinde basılmıştır) ve 'African Nomadic Architecture: Space, Place and Gender' (Türkçe: Afrika Konargöçer Mimarisi: Mekân, Yer ve Cinsiyet; 'Smithsonian Institution Press' tarafından 1995 yılında basılmıştır). Prussin'in çalışmalarında bulunan fotoğraflar ve çizimler, yalnızca geleneksel Afrika mimarisinin korunması için verimli bir kaynak olmakla kalmayıp, aynı zamanda mimarlık teorisi ve pratiğini geliştiren orijinal çözümler de sunmaktadır (Arceneaux, 2012).

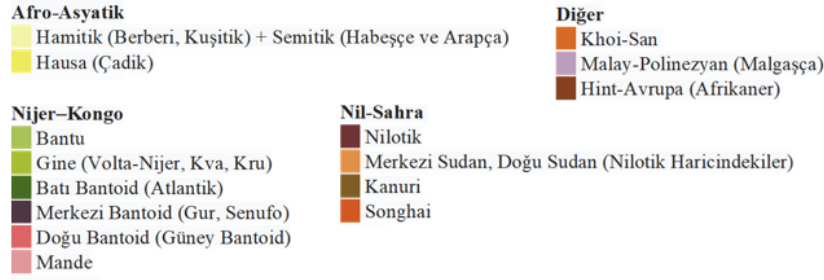
Prussin, Afrika'daki yerel malzemeler, bu malzemelerin hazırlanma süreçleri, yapının inşa edilirken yönelim durumu hakkında detaylı bilgi vermektedir. Çalışmaları, geleneksel mimarlık ürünlerine ait verilerin korunmasına yönelik bir yaklaşıma da sahiptir. Kitapları, konargöçer yaşam şekline sahip Afrika'da yaşayan yerel toplulukların evlilik ve doğum ritüellerine ait bilgiler de sunmaktadır. Prussin, geleneksel mimariye ait verilerin kaydedilmesi yoluyla, yerel kültürle ait kolektif hafızanın korunacağını ifade etmiştir (Arceneaux, 2012).

Bu makalede Prussin'in yerel Afrika mimarisine ait çalışmalarından kesitler sunulmuştur. Bu kesitler bize geleneksel Afrika mimarlığının biçimsel özellikleri, yapım teknikleri ve malzeme çeşitliliğinin yanında, sembolik ve varoluşsal düşünce sisteminden de bahsedecektir. Makale, geleneksel Afrika mimarlığını basit bir barınak mimarisi düzeyinde değerlendirmenin doğru olmadığı fikri üzerine kuruludur. Bu düşünce makalenin önemini kurgular. Afrika yerel mimarlığı; sürdürülebilir, doğa ile uyumlu, kendine özgü sembolik bir düşünce sistemine ve estetik bir dışavuruma sahip, kapsamlı olarak tartışılması gereken önemli bir araştırma konusudur.

Prussin üzerinden yerel ve geleneksel Afrika Mimarisi: Düşünce, Yöntem ve Ürünler

Prussin'e göre geleneksel Afrika mimarlığında, aynı meridyen üzerinde bile farklı iklim özellikleri gösteren coğrafi alanlarda, tasarım ve kullanılan malzeme açısından farklı özellikler gösteren yapılar mevcuttur. Bu bağlamda, geleneksel Afrika mimarlık ürünleri içerisinde tropikal iklim, çöl iklimi, yarı tropikal gibi iklim kuşaklarına ait özellikler içeren mimari yapı elemanları bulunmaktadır. Gerek iklimsel ve gerekse bölgeden bölgeye değişen malzeme farklılıkları, mimarlık ürününün karakterine yansır.

Şekil 1. Kongre Kütüphanesi Coğrafya ve Harita Bölümü tarafından hazırlanan, Afrika'nın başlıca etnolinguistik gruplarını gösteren 1996 tarihli harita.¹ Renk kodlarına göre haritada 15 ana etnolinguistik grup bulunmaktadır ("Africa ethnic groups 1996". 2021).

Geleneksel Afrika mimarlığı, sosyal yapı, hiyerarşi ve yetkinlik alanının fiziksel mekâna yansımaya dayanır. Bu bağlamda farklı etnik gruplar, mekân ve coğrafya üzerinde kendi bölgelerini belirler ve akrabalık ilişkilerini yaşadıkları mekâna yansıtma düşüncesini taşırlar. Bu bağlamda sosyal yapı içerisinde erkek ve kadın, yaşlı ve genç bireyler arasındaki yetkinlik ve hiyerarşik yapılanma mekâna yansır. Tarım ürünleri ve hayvansal gıdalara sahip olma ve bu ürünler üzerindeki yetki, sorumluluk ve bölgesel sınırlar, aile ve yakın akrabaların arasındaki sosyal ilişki biçimlerine göre düzenlenir. Aynı zamanda, yaşam süresi içerisinde evlenme ve çocuk sahibi olma gibi edimlerle aile içerisinde dinamik olarak konumu değişen bireyin değişimi, eski mekâna yeni mekânlar eklenmesi yoluyla mimari ürüne yansır. Bu bağlamda mimari ürün, değişikliklere uyum sağlayacak şekilde ve bu doğrultuda malzemeler kullanılarak üretilir. Aileye katılan yeni bireyler için mekâna eklemeler yapılabilir iken, hayatta olmayan bireylere ait mekânlar kullanımdan kaldırılır (Prussin, 1974; Prussin ve Lee, 1973; Prussin, 1999).

Geleneksel Afrika mimarlığını yalnızca fiziksel bir çatki olarak okumak yetersizdir, bunun yanında, yerel Afrika mimarisinin arkasında yatan sembolik ve varoluşsal düşünce sisteminin de analiz edilmesi gerekmektedir. Afrika'daki çoğu inanç sistemlerinde, yaşadığımız dünya, doğumun gerçekleştiği ve insanın kökenine ev sahipliği yaptığı gerekçesiyle kutsaldır. Bir ağaç ya da direğin dünyada kökeni göğe bağlayan dikey bir eksen sembolize ettiğine dair inanç, konut yapım süreçlerinde yerel halk tarafından sıklıkla ele alınır. Güneydoğu Nijerya ve güney Kamerun'da yaşayan kabilelerin konutlarının merkezinde yer alan, oyma ile bezenmiş ahşap konstrüksiyonlu çatıkların dünyanın başlangıcını temsil ettiği bilinmektedir. Sıklıkla, kamusal toplanma alanları merkezde üzeri oymalı bir direği barındırır ve bu direk merkezi bir referans noktası işlevi görür. Köy bu referans noktasına göre şekillendirilir. Köyün genişliği bu direk ile orantılı olacak şekilde düzenlenir. Örneğin, Mali'de yaşayan Dogon kabileleri köylerini bir merkezden çıkan, farklı ayın alanlarına sahip alanların etrafında şekillendirirler. Dogon kabileleri, kozmolojik ilkelere hareketle antropometrik (insan bedeninin nicelik yönünden ele alınabilen özellikleri) bir yaklaşımla yaşam yerlerini inşa ederler. Köy ve konutların her biri bir ideal biçim olarak insan bedeninin mekân üzerinde tezahür edişi gibidir (Prussin, 1974; Prussin, 1982; Prussin, 2008).

Yaşam ve geçim şekli de geleneksel Afrika mimarlığının oluşumunda bir diğer önemli unsurdur. Tahılların korunmasının gerekli olduğu savan ikliminin ve bu iklimle bağlantılı karakteristik bitki örtüsü savanların görüldüğü bölgelerde daha çok kil ya da toprak malzemeden yapılmış ambarlar mimari bir ürün olarak karşımıza çıkar. Ormanlık alanlarda ise temel beslenme diyetinde yumru bazlı bitkilerin yer alması, bu ürünlerin saklanması gerektiren depo ya da ambarlara ihtiyaç duyulmamasını sağlar. Savana bölgelerindeki yerleşik tarım etkinliğinin aksine, yarı çöl ikliminin görüldüğü Sahra altı kuşak daha çok hayvancılık ve çobanlık için uygundur. Kolay hareket eden ve taşınabilir mimarlık ürünleri bu bölgede yaygınca görülür. Bu mimarlık ürünlerini Tuareg, Songhai ve Fulani gibi Afrika kabileleri benimsemektedir. Bu bölgelerde, mimarlık ürünlerinin üretilmesinde yerel malzemeler kullanılmaktadır. Bitki örtüsünde çeşitliliğin bölgede az bulunması nedeniyle daha çok hayvan derileri, ot yığınları ve elyaf şilteler gibi dokuma ürünleri mimari elamanların üretilmesinde sıkça kullanılır, kolay taşınabilirlik ve bütüncüllük esastır (Prussin, 1974; Prussin, 1972; Prussin, 2006).

Tropik ormanlık alanlarda bolca bulunan ahşap malzeme, çöllere doğru yarı kurak alanlarda yerini kile bırakır. Kurak iklim bölgelerinde ise yerini daha çok yapı için uygun olmayan çöl kumlarına teslim eder.

¹ Haritanın, büyük ölçüde Amerikalı antropolog Murdock'un 1959 tarihli çalışmasına dayandığı belirtilmektedir (bkz. Murdock, G. P. (1959). Africa: Its peoples and their culture history. New York: McGraw-Hill).

Bu bölgelerde taş malzeme ya da çadır benzeri çatıkların kullanılması, yapı malzemesi olarak kullanılacak malzeme kıtlığının yanında, aynı zamanda bu malzemeyi bağlayıcı bitki özütleri, hayvan dışkısı (gübre) gibi malzemelerin bulunmaması nedeniyledir. Bu bağlamda bölgeye ihraç edilen granit gibi doğal taş malzemeler alternatif bir yapı malzemesi olarak kullanılmaktadır. Ancak gerek taş malzemenin işçilik açısından işlenmesinin zorluğu gerekse de taş malzemeyi detaylıca işleyebilecek alet teknolojisinin kolaylıkla temin edilememesi açıktır. Sözü edilen bölgede bulunan taş malzemeye dayalı mimarlık ürünlerinde, malzemenin moloz taş gibi işlenmeden kullanılması, taşların arasında kalan boşlukların toprak bazlı bir harç kullanılarak doldurulup yapı yüzeyinin düzleştirilmeye çalışılması sonucunu doğurmuştur. Bunun yanında Batı Afrika'da yer alan başkentlerde ve ticaret merkezlerinde bulunan tabakalı kumtaşından, kontürleri daha düzgün kesme taş elde edilebilmektedir. Düzgün taş örgülü yapılar inşa edebilmeyi daha kolay hale getirmiştir. Nijerya'da Oti, Volta ve Bani gibi nehir sistemlerine yakın bölgelerde yerleşen kabilelerin, balık kılçıklarını kil malzemenin dayanıklılığını artırmak için kullandıkları bilinmektedir. Nehir yataklarından elde ettikleri kalker benzeri malzemeleri, kil ile karıştırarak daha dayanıklı beton benzeri bir yapı malzemesi üretmişlerdir. Bu yöntemle, bezenecek kısımlar için de düz yüzeyler elde ederek, bezemenin işlenmesini kolayca sağladıkları anlaşılmaktadır (Prussin, 1974; Prussin, 1995; Prussin, 1999).

Mimari üretim bilindiği üzere, yapı malzemelerinin birleştirilmesi, mimari biçimlerin yaratılması ve bunlar için gerekli iş bölümü ve özelleşmiş yeteneklerin ve aletlerin varlığına dayanır. Bu bağlamda Prussin'e göre geleneksel Afrika mimarlığını ve gelişimini anlamak için bu unsurların iyi bilinmesi gerekmektedir. Geleneksel Afrika mimarlığı iş bölümüne dayalı olarak ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda tüm aile bireyleri mimari üretim etkinliğine katılır ve ailenin lideri etkinlik sürecinin de lideridir. Her aile bireyi gelecekte kendi konutunun mimarı olma potansiyelini taşır. Savana bölgesindeki mimari üretim süreçlerinde erkekler ve erkek çocuklar bölgedeki ocaklardan kum getirirken, kadınlar toprağın şekillendirilmesi için kullanılacak suyu taşır. Kil ya da çamurla, konik, küresel ya da silindirik biçimler oluşturularak, şefin onayı ve estetik algısına göre bir araya getirilir ve diğer birçok kırsal Afrika toplumunda benzer bir iş bölümü görülür (Prussin, 1974; Prussin, 1983; Prussin, 1999).

Batı Afrika'da görülen geleneksel mimarlık, kerpiç yapı malzemesi esasına dayanan "Banco" tekniğiyle ve toprağın helezon şeklinde döndürülerek çömlek üretilmesine dayalı bir sisteme benzer bir anlayışla üretilir. Bu bağlamda malzemenin dayanımı az olduğu için ve iklim koşulları nedeniyle yapıda büyük pencere açıklıkları inşa edilemez ve malzemenin silindirik ya da konik duvar boyunca sürekliliği önemlidir. Çatılar genellikle düz damlı olarak inşa edilir ve genellikle ahşap çatıklar ile desteklenir. Kassena, Tallensi, Lobi, Gurunsi, Somba, ve diğer Voltaik-dilleri konuşan kabilelerin inşa ettiği teras çatının ayrıca konut duvarlarını ahşap çatıklar ile sağlamlaştırıcı bir etkisi de bulunmaktadır. Bununla birlikte sazdan yapılmış konik çatı geleneği, bölgenin bitki örtüsü imkânı nedeniyle hala bir çözüm olarak kullanılmaktadır. 'Banco' denilen, kilin su ile şekillendirilmesine dayalı inşa sistemi bölgede görülse de, pişmiş tuğla malzemeler Djenne, Tmbuctu ve Gao gibi geleneksel Afrika kentlerinde giderek daha fazla tercih edilmektedir. Bölgede üretilen oval tuğlalar ile eğrisel planlı konutlar üretilmektedir. Bunun yanında, dikdörtgen kesimli tuğla üretimi ve bu tuğlanın uygulanabildiği dikdörtgen planlı konut tercihi de giderek artmaktadır. Tuğla üretimi ve kullanımı giderek artsa da bu tuğlalar genel olarak güneşte kurutulmuş tuğlalardır. Fırınlanmış tuğlanın Batı Afrika'da yapı malzemesi olarak kullanımı sadece kentsel bölgeler ile sınırlı kalmaktadır. Dikdörtgen planlı konut geleneğine ağacın bol olduğu ormanlık alanlarda da rastlanmaktadır. Fırınlanmış tuğlanın güneşte kurutulmuş tuğlaya göre daha az tercih edilmesinin nedeni, fırın için gerekli yakıtın elde edilmesinin zorluğudur. Bu yakıt, genellikle bölgedeki demircilerin eşlerinin evlerindeki fırınları kullanarak bu malzemeyi üretmesine dayanır. Fakat genellikle erkeğin görevi olarak algılanan yapı malzemesi üretiminin kadınlar aracılığı ile üretilmesi toplumda benimsenmemektedir. Bu bağlamda fırında pişmiş tuğla, mimari üretim sürecinde ortaya çıkacak olan iş bölümüne karşı zarar verici bir malzeme olarak algılanmıştır. Erkeklerin yapı malzemelerini üreten bireyler olması ve kadınların malzemenin üretimine yardımcı iş gücü olarak katılması çoğu topluluk tarafından benimsenmiştir. Erkek bireylerin duvarları inşa etmesi ve kadınların bitiş elemanlarını ve süslemeleri yapmasına dayalı üretim etkinliği halen devam etmektedir (Prussin, 1974; Prussin, 1995; Prussin, 1986).

Soyun kadından devam ettiği kabul edilen Songhai, Dyerma, Fulani ve Tuareg gibi kabilelerde, erkekler çadırın merkezinde konumlandırılırsalar bile, mimari üretim süreci daha çok kadınların yetkisindedir. Çadır direklerinin dikilmesinden, çadır örtüsünün örtülmesine kadar mimari üretim sürecinin tamamı kadınların yönetiminde gerçekleşir. Bu süreç farklı mülkiyet anlayışlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kadınlar çadırın sahibi olarak görülürken, erkekler toprak zeminin sahibi olarak algılanır. Mimari üretim

sürecinde gerekli olan iş gücü ve aletler, kentleşme ile giderek özelleşmeye başlamıştır. Tarımsal etkinlikte ya da günlük aktivitelerde kullanılan havan, çömlek gibi eşyaların mimarlık üretim etkinliğindeki verimi artıracak şekilde yeniden tasarlanması bu sebebe bağlıdır. Bu hareket, fırınlanmış tuğla, bağlayıcı olarak metal kenetler gibi yeni malzemeleri, yeni üretim tekniklerini ve yetenekleri beraberinde getirmiştir (Prussin, 1974; Prussin, 1986; Prussin, 1999).

Yaşamın sürekliliği ve devamlılığı ile ilişkilendirilen tahıl ambarları da geleneksel Afrika sembolik düşüncesinden etkilenmişlerdir. Tallanesi ve Tayaba kabilelerinde, tahıl ambarları erkeklerin yaşadığı alanlarının merkezinde konumlanır. Tahıl ambarının yaşam verici, üremeyi ve yaşamın sürekliliğini sembolize eden yapısı, kurbanların ve ayinlerin de odak noktasında olmasına neden olmaktadır. Kadınlara ait dünyevi birimler ile erkeklerin kullandığı kutsal alanlar birbirinden ayrılır. Kuzey Kamerun'da yaşayan Fali kabilesi ve Fildişi Sahili'nin kuzeyinde yaşayan kabileler, tahıl ambarı içerisinde tohumların saklandığı çömlükleri doğmamış çocuk ve tohumları da sperm ile ilişkilendirirler. İslam'ın yayılması ile merkez sembolizminin Kâbe'nin merkeziliği ile özdeşleştirilerek benimsenmesine devam ettiği bilinmektedir (Prussin, 1974; Prussin, 1995; Prussin, 1999).

Afrika'da yerin merkeziliği, doğum, yaşam ve ölümün gerçekleştiği alan olması bakımından önem teşkil eder. Bunun yanında, ataların yer üstünde ölmüş ve yerleşmiş olmasından dolayı yeri merkezi kılar. Bu bağlamda yer ve toprak özellikle savana kabilelerinde kutsal kabul edilir. Toprakta bir duvar örnek sadece mimari bir beceri ile değil aynı zamanda Tanrıların yardımı ile ortaya koyulmuş manevi bir eylem olarak kavramsallaştırılır. Örneğin, yerin merkeziliği düşüncesinin bir uzantısı olarak Tallensi kabilelerinde göçebelik miti bulunmamaktadır. Bobo ve Bambara kabileleri, toprağın altında yer alan atalara atıfta bulunan ve insanın yerdeki bir delikten çıktığı düşüncesini sembolize eden birçok tapınak ve kutsal alana sahiptir. Yapım sürecinin Tanrısal güçler ve atalar ile etkileşime girmenin bir ifadesi oluşunun en önemli göstergelerinden biri de bazı kabilelerde inşa ayinlerinin var olmasıdır. Örneğin Lobi kabilesi, konutlarını inşa etmeden önce atalarını yâd etmek zorundadır. Bu ayin, kâhinin yapıma onay vermesi ile başlar. Konutun sahibi inşaatı yapacak olan kişiye (yapı ustası) gidip inşaatı yapmasını ister. Yapı ustası, Tanrı'nın ve atalarının izni dahilinde bunu yapabileceğini söyler ve yapı ustasının binayı inşa edebilmesi için gizli ve büyüsel bir yeteneğe sahip olduğu düşünülür. Kentleşme sürecinde bile yapı ustaları kastının önemli bir güce sahip olduğu ve bu gücün önce kendilerine daha sonra da yayılarak tüm toplum bireylerine nüfuz ettiğine inanılmıştır. Bu bağlamda Afrika inancında yer alan düşünce ve inanç sistemi, dini olanla dünyevi olanı, bilinen ile bilinmeyen, kaotik olanla olmayanı, merkez ile çevreyi ayırır ve aralarında aracılık yapar. Böylece, duvarlar merkezden itibaren derece derece çeşitli varoluş durumlarının eşik noktalarında birbirleri ile bitişerek konut, köy ve sınırları oluşturacak alanları çevreler. Örneğin güney Fildişi Sahili'nin ormanlık bölgelerinde yaşayan Dida kabilesi, genel olarak saz ve çamurdan oluşan duvarlara sahip yuvarlak planlı duvarların içerisinde inşa ettikleri kapalı konut ünitelerini barındıran konutlarda oturmaktadırlar (Prussin, 1974; Prussin, 1995; Prussin, 1986).

Savanada yaşayan kabileler de benzer bir dış duvar sistemi ile tasarlanmış duvarların içerisinde yer alan konut birimlerinde yaşamlarını sürdürürler. Bu bağlamda duvar, konut birimlerinin bir araya getirilmesi işlevine hizmet etmekle birlikte konut birimlerinin birleşmesi ile oluşmamaktadır. Bu tip bir mimari, genel olarak kuzey Gana'da yaşayan kabileler, Üst Volta bölgesinde yaşayan Mossi kabilesi, Mali'de yaşayan Malinke ve Benin'de yaşayan Somba kabileleri tarafından benimsenmiştir. Batı Afrika'da görülen duvarın merkezi rolünü vurgulayan bu plan şeması Dogon kabileleri tarafından da benimsenmiştir. Dogon kabilesi, dış duvar örgüsünü yatay olarak yerleştirilen ahşap kalaslarla destekleyerek, hem duvarın dayanımını artırmış hem de dış tehlikelere karşı içerisini manevi anlamda da korumaya çalışmıştır. Ahşap kalasları konutların dışları olarak kavramsallaştırmışlardır. Dikenli yüzeylere sahip duvar örgüsü tekniğinin belki de en ilginç biçimleri Gana'daki Ashanti saray ve tapınaklarında ve Zaria, Bauchi ve Kano gibi kuzey Nijerya eyaletlerinde görülmektedir. Kassena kabilesi, dış duvarlarını siyah ve beyaz geometrik bezemeler ile doldururken, Bamileke kabileleri ise özellikle şeflerin ya da yaşça büyüklere ait konutları direklerden oluşan halkalar ile çevrelemiştir. Bu direklerden oluşan halkaların hiçbir taşıyıcı özelliği olmamasına karşın, sembolik bir koruma işlevini yerine getirdiği belirtilmektedir (Prussin, 1974)

Şekil 2. Üstte, Burkina Faso'daki Tiebele köyünde Kassena kabilesine ait yapı birimi ("Tiebele village in Burkina Faso 04".2021). Aşağıda, Bamileke halkına ait Bandjoun Sarayı ("Ancient Bamileke architecture". 2020).

Geleneksel Batı Afrika mimarlığında duvarlar kadar aynı zamanda giriş de sembolik açıdan büyük önem taşıyan bir yapı bölümüdür. Giriş, iç ile dışı bilinen ile bilinmeyi ayrıştırır. Bu bağlamda, yeni bir çocuğun doğduktan sonra isim konulmasından, komşuların kabulüne, cenaze töreninden dini ayinlere kadar birçok yaşama dair kutsal şey giriş ile ilişkilendirilir. Bazı törenler yapılar topluluğunun girişinde gerçekleştirilir. Girişin konutta oluşturulması ise önce mekânın sınırlandırılarak oluşturulması, ardından bu mekâna erişimin sağlanması için bir noktasının kesilip çıkartılması işlemlerine dayanır. Giriş sembolizminin en yüksek olduğu kabilelerden biri Mossi kabilesidir. Mossi kabilesi ilk atalarının girişi olmayan gökyüzündeki bir konuttan yeryüzüne indiğine dair bir mitsel anlatıya sahiptirler. Bu bağlamda Batı Afrika savanalarında özellikle Volta havzasında ve Yukarı Nijerya bölgesindeki konutlarda girişin konik ve topraktan üretilmiş sütunlar ile donatıldığı kolayca fark edilebilen bir detaydır. Bu giriş sütunları tekil ya da bir grup halinde olabilmektedir. Bu sütunların konutların kutsal olarak kabul edilen tahıl ambarı gibi bölümlerinin duvarlarına da bitleştirildiği bilinmektedir. Sudan üslubunun önemli bir sembolü olan bu konik toprak sütunlar, Dogon'larda kurucu soylar ile, atalar kültü ile, atalara ait türbelerin işaretlenmesi işlevi ile ilişkili olarak inşa edilir. Tallensi kabilelerinde bu sütunlar, mezarları işaretlemek için, Kassena kabileleri tarafından ise kutsal ile dünyevi, bilinen ile bilinmeyen arasındaki sınır durumlarını ifade etmek için kullanılır. İslamiyet'in yayılmasından sonra bu sembolik anlamlar biçim değiştirerek dönüşmüşlerdir. İslam'ın benimsenmesiyle birlikte, sembolik, mitsel ve ayinsel olan kavramlar dini ve siyasal alana kaymaya başlamıştır. Yoruba, Fon ve Ashanti gibi kabileler bireysel planda uyguladıkları sembolik edimlerini siyasal alana taşıyarak, bu tür mistik öğeleri saray mimarisine uygulamaya başlamışlardır. Bu bağlamda atalar kültürünün sembolik ifadesi yerine yönetici sınıfın ve kralların yüceliklerini vurgulayan sembolik ifadeleri taşıyan mimari süslemeler tercih edilmeye başlanmıştır. Girişin sembolik değerine dair elimizdeki en güzel örneklerden biri Dogon kapılarıdır. Dogon kapılarında atalar kültürüne dair sembolik süslemeler ile Dogon kozmolojisini ifade eden semboller de bulunmaktadır (Prussin, 1974; Prussin, 1999; Prussin, 1986).

Şekil 3. Dogon halkına ait bir kapı ve kapı yanına işlenmiş 'Alligator totemi' ("Crocodile totem". 2020).

Yapının giriş kısmı ile dikey ekseninin geleneksel Batı Afrika mimari içerisinde kutsal bir boyutu olduğu bilinmektedir. Dikey eksen sadece yer çekimine meydan okuyarak değil aynı zamanda yere ait olan ile göğü birleştirmesi bağlamında önemli bir eksendir. Aksum'daki dikili taş, Zimbabwe'deki eliptik taş kule ve kuzey Dahomey bölgesinde yaşayan Tayaba kabilelerinin tahıl ambarlarını yerden yükseltmiş olarak inşa etmesi, atalar sütununun konutun merkezine yerleştirilmesini açıklayan ve bu dikeyliğe verilen önemi gösteren önemli simgelerdir. Bununla birlikte, dikeylik aynı zamanda zafer ve şan ile ve aynı zamanda yaratıcılık ile özdeşleştirilmektedir. Bu bağlamda, Abomey'de yaşayan Fon kabilesi krallarının dört kattan daha fazla halka yapı yapma izni vermemelerine rağmen, kendi saraylarını beş katlı inşa etmeleri bu durumun en önemli göstergeleridir. Ayrıca, Batı Afrika mimarlığı içerisinde iki katlı konutların giderek daha çok benimsenmeye başlaması da dikeyliğin kutsallık ile ilişkilendirilmesinin bir diğer önemli göstergesidir (Prussin, 1974; Prussin, 1972; Prussin, 1983).

Batı Afrika mimarlığında merkez, sınır ve dikeyliğin sembolik ve mitsel değerleri ile birçok kültüre benzer şekilde kubbenin de sembolik ve mitsel bir anlamı vardır. Kubbe diğer kültürlerde olduğu gibi Batı Afrika'da da kutsallık, asalet ve göksel mekânlar ile ilişkilendirilir. Bu bağlamda kubbe, Dahomey'deki Abomey bölgesindeki Fon krallarının türbe ve yatak odalarının üst örtüsü olarak kullanılır. Gana'daki Nkoranza'da yer alan Tano gibi bazı Ashante kabilesinin tanrılarına ait tapınaklarda, yuvarlak planlı Bambara tapınaklarında, birçok geleneksel dikdörtgen planlı konut tipinde kubbe kullanımı görülmektedir.²On dokuzuncu yüzyılda, göçebe yaşamın yavaşça terk edilmeye başlanması ile çadırlardan yerleşik konutlara geçiş başlamıştır. Bu durum, konut üst örtüsü olarak kubbenin tercih edilmesini de beraberinde getirmiş, Hausa ve Fulani kabilelerin yaşadığı Trans-Sahra bölgesi kubbeli konut yapıları ile dolmuştur. Bu bağlamda 'Hausa tonozu' denen ve önceki çadır temelli yaşamdan evrimleştiği düşünülen mimari kubbe ve tonoz biçimleri de ortaya çıkmıştır. Kubbe ve tonozun ya da diğer kalıcı yapı elemanlarının, Batı Afrika'da ilk olarak nasıl kullanılmaya başlandığı ya da tarihsel olarak çadırdan kubbeye geçişin ve kubbenin evrimleşmesinin nasıl gerçekleştiği birkaç kent kalıntısı haricinde arkeolojik açıdan çok fazla kaydın olmaması nedeniyle bugün bile gizemini korumaktadır (Prussin, 1974; Prussin, 1995; Prussin, 1986).

² Bu noktada bu ek bilgi verilebilir. Kubbe mimarisinin kökeninin Kuzey Afrika ve Sahra kuşağında inşa edilen çadırlardan evrildiği ve Batı Afrika'ya Roma Mimarlığı aracılığı ile geçtiğini ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır. Bir başka görüş ise kubbesel yapıların İslam'ın yayılması ile Batı Afrika'ya yayıldığı şeklindedir (Prussin, 1974).

Şekil 4. Tahua, Nijer'de 'Hausa tonoz' inşa faaliyetlerini gösteren resim, tarihi bilinmiyor (Culturesofwestafrica.com. 2020).

Prussin'e göre geleneksel Afrika mimarlığında kalıcılık kavramı önceki kuşakların ve ataların aynı bölgede ikamet etmiş olmaları ile ilişkili olarak düşünülmelidir. Bu bağlamda yerleşme, yerleşik olma kavramı daha çok aile sürekliliği ve sosyal örgütlenme biçimleri ile ilişkili olarak düşünülmelidir. Örneğin Tallensi kabilesi tarafından kullanılan 'yir' hem mimari açıdan konuta hem de aile birimine karşılık gelmektedir. Yerleşmek, bu bağlamda geçici ama sürekli olmakla ilişkilidir. Konut; insan varoluşunun merkezinde ve kimliğini inşa ettiği, aile biriminin ikamet ettiği, yaşam döngüsünü belirleyen, sürekliliğinin maddi bir ifadesidir. Bu bağlamda geleneksel Afrika mimarlığı içerisinde konut, yerleşme ve yerleşimde bulunma ile ilişkilidir. Ölen bireye ait konut birimi yıkılmasına rağmen sembolik değeri ve kutsallığı kalıcı olmaktadır. Örneğin Fildişi Sahili'nde yaşayan Abour kabilesinin köyü her yeni nesil ile, ölen daha önceki nesillere yeni yaşama yerleri açmak için taşınmaktadır. Geçicilik üzerinden kalıcılığın inşa edilmesi bazı kabilelerde evden köyün tamamına doğru genişleyecek şekilde bir biçim alır. Bu bağlamda geleneksel Afrika mimarlığında kalıcılık düşüncesi daha çok yeniden doğuşun, yenilenişin, gençleşmenin bizatihi kendisi ile ilişkilidir (Prussin, 1974; Prussin, 1969; Prussin, 1995).

Sonuç

Prussin geleneksel Afrika mimarlığında kullanılan malzeme ve coğrafya ilişkisine ve konut biçimlenişinin arkasında yatan kültürel, özellikle de sembolik ve mistik arka plana vurgu yapar. Prussin, Afrika yerel halklarının; mimarlık ürünlerini, sosyo-kültürel düzeyde çevresiyle olan sembolik, varoluşsal etkileşiminin bir sonucu olarak kendine has kıldığını söyler. Çalışmalarında, ahşap, kerpiç, dokuma lifler ve hayvan derisi gibi malzemelerle inşa edilmiş geleneksel Afrika mimarisine ait yapım tekniklerini ve bu yapım tekniklerinin arkasında yatan düşünceyi belgelemenin önemini vurgular. Prussin'e göre, Afrika'da görülen ve yerel mimari içinde değerlendirebilecek yapılar, sürdürülebilir ve doğayla uyumlu nitelikler taşırlar. Prussin için mimarlık kuramı içerisindeki, fiziksel ve felsefi düzeydeki barınak konut etkileşimi sosyo-kültürel verilerle birlikte değerlendirilmelidir.

Modernizm ve kentleşmenin etkisi ile geleneksel Afrika mimarlığı gün geçtikçe giderek evrimleşse de, mimari biçimlenişin temelinde yer alan kültürel formatın aynı şekilde korunduğu bilinmektedir. Kolonyal dönemlerinden sonra (bağımsızlıklarını kazandıktan sonra), Batı Afrika devletlerinin yöneticilerine ait saraylar, bölgede bulunan eski kabile şeflerinin yaşamış olduğu konutlardaki estetik yaklaşımın ve sosyal yapıya ait kültür biçimlerinin günümüze uyarlanmış bir yorumudur. Mimari elemanlar ve estetik yaklaşımlar değişse de, bu unsurların oluşumunu sağlayan düşünce sistemi ve ilkeler korunmaktadır. Afrika'da görülen merkez, sınır, dikeylik gibi mimarlık ile ilişkili kavramlar en ilkelinden en çağdaşına kadar diğer tüm dünya kültürlerin mimari ürünlerinin arka planında da yer almaktadır. Kültürden kültüre farklılık gösteren ise kavramsal olanın maddileşerek ortaya çıkma biçimidir.

Kaynakça

- Prussin, L. (2008). Constructing a Life in African Architecture, *Critical Interventions*, 2:1-2, 168-174, DOI: 10.1080/19301944.2008.10781337
- Prussin, L. (1969). *Architecture in Northern Ghana: A Study of Forms and Functions*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Prussin, L. (1972). West African mud granaries. *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 18, 144-169.
- Prussin, L. (1974). An introduction to indigenous African architecture. *Journal of the Society of Architectural Historians*. 33 (3): 183–205. doi: <https://doi.org/10.2307/988854>
- Prussin, L. (1982). West African Earthworks, *Art Journal*, 42:3, 204-209, DOI: 10.1080/00043249.1982.10792794
- Prussin, L. (1983). *The Architecture of Djeuné: African synthesis and transformation*. Ann Arbor, MI: University microfilms international.
- Prussin, L. (1986). *Hatumere: Islamic design in West Africa*. Berkeley: University of California Press.
- Prussin, L. (1995) (ed). *African Nomadic Architecture. Space, Place and Gender*. Washington D.C., London: Smithsonian Institution Press and National Museum of African Art.
- Prussin, L. (1999). Non-Western sacred sites: African models. *Journal of the Society of Architectural Historians*. 58 (3): 424–433. doi: <https://doi.org/10.2307/991536>
- Prussin, L. (2006). Judaic threads in the west African tapestry: No more forever? *The Art Bulletin*. 88:2, 328-353, DOI: 10.1080/00043079.2006.10786293
- Prussin, L., Lee, D. W. (1973). *Architecture in Africa: An annotated bibliography*. New York: Africana Pub. Co..
- Arceneaux, K. C. (2012). The IAWA adds books of Africanist Labelle Prussin to the collection. *IAWA (International Archive of Women in Architecture) Newsletter*. No:24 (Fall 2012):1-2.
- Murduck, G. P. (1959). *Africa: Its peoples and their culture history*. New York: McGraw-Hill
- Africa ethnic groups 1996.png. (2021). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved May 16, 2021 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Africa_ethnic_groups_1996.png&oldid=533187065.
- Ancient Bamileke architecture. jpg. (2020). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved May 16, 2021 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Ancient_Bamileke_architecture.jpg&oldid=493469926.
- Crocodile totem.jpg. (2020). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved May 16, 2021 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Crocodile_totem.jpg&oldid=493166477
- Culturesofwestafrica.com. (2020). *West African Architecture*. Retrieved May 10, 2021 from <https://www.culturesofwestafrica.com/west-african-architecture/>
- Tiebele village in Burkina Faso 04.jpg. (2021). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved May 16, 2021 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Tiebele_village_in_Burkina_Faso_04.jpg&oldid=527195775.

BOKO HARAM IN CENTRAL AND WESTERN AFRICA: REBUILDING STRATEGIES BY GOVERNMENTS

RESEARCH ARTICLE

Ph. D. Candidate Haman ADAMA MOHAMADOU

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Politikalar Bölümü

baachiir85@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6001-336X

Gönderim Tarihi: 22.03.2019 Kabul Tarihi: 12.05.2019

Alıntı: MOHAMADOU, H. A. (2021). Boko Haram in Central and Western Africa: Rebuilding Strategies by Governments. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 3(1),43-52.

ABSTRACT: The Boko Haram terrorist movement, which started in 2000 onwards in North-Eastern Nigeria, entails humanitarian disasters and destruction of socioeconomic infrastructures and social structure. The origin of the movement started in the poorest regions of Nigeria with alarming socioeconomic indicators. The assumption of economic and Marxist causes of the insurgency seems relevant even though further driving factors might be outlined. The government's first reaction against terrorist conquest was military and humanitarian to try overcoming the emergency. During the war and at early recovery within concerned regions, even though each government set a pack of their strategies, some common strategies are being implemented inspired by neighboring policies. The significance and financial measures of implemented strategies for rehabilitation and social and physical rebuilding broadly fluctuate in the countries of study: Nigeria, Cameroon, Niger and Chad. However, rebuilding sustainable peace in this region requires implementing significant socioeconomic development and enhancing population welfare.

Keywords: Boko Haram, peace rebuilding, socioeconomic indicators, rehabilitation, sustainable development, welfare.

Orta ve Batı Afrika'daki Boko Haram: Hükümetler Tarafından Yeniden İnşa Edilen Stratejiler

ÖZ: Kuzey Doğu Nijerya'da 2000 yılından itibaren başlayan Boko Haram terörist hareketi, insanlığı felaketlere sürüklemiştir. Ayrıca hem sosyo ekonomik altyapıların hem de sosyal yapıların yıkılmasına yol açmaktadır. Bu hareket Nijerya'nın en fakir bölgesinde yeşermiştir, bu yüzden esas nedenleri ekonomik ve Marksist görünmektedir. Hükümetlerin terörist işgallere ilk tepki, askeri ve insani olmuştur ve böylece acil durumun üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Savaş ve erken toparlanma sırasında, her hükümetin kendi stratejilerini belirlemesine rağmen, komşu politikalarından esinlenerek bazı ortak stratejilerin uygulandığı açıkça görülmektedir. Açıkçası, Yeniden yaşanabilir hale getirme (rehabilitasyon) ve sosyal ve fiziksel yapıyı yeniden kurmak için uygulanan stratejilerin önemi ve finansal maliyeti ülkeden ülkeye yani Nijerya'dan, Kamerun ve Çad'a değişmektedir. Ancak bu bölgede sürdürülebilir barışın yeniden inşası, etkili sosyoekonomik kalkınmanın uygulanmasını ve nüfus refahının artırılmasını gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Boko Haram, barışın yeniden inşası, sosyoekonomik göstergeler, rehabilitasyon, sürdürülebilir kalkınma, refah.

Introduction

The Boko Haram terror group has brought about the human disaster and costly damages to social, economic, and market infrastructures. Thousands of dead and injured, hundreds of thousands of displaced had been recorded. Many villages, localities, and communities have been destroyed. Infrastructure destruction was not the most worrying issue as social and economic structures had been deeply unbalanced or, at some point, had collapsed. Therefore, authorities took the responsibility to rebuild and keep peace throughout the affected regions, with the priority to end the war, manage the humanitarian crisis, and to improve the welfare. The authorities implemented social programs and ensured proper rehabilitation and resettlement schemes for displaced and affected victims by framing and implementing a salient framework of reconciliation and longstanding reconstruction of physical infrastructures and social landscape. However, the implemented programs might be doomed somewhat as insufficient due to inefficient consideration and implementation of post-conflict redevelopment driven policies.

Brief Presentation of the Conflict Zone and Theoretical Framework

Brief presentation of the conflict zone

Central Africa region comprises many countries; however, only two among them, Cameroun and Chad, are affected by terrorism. In West Africa Nigeria and Niger remain countries under the Boko haram threat even though other terrorist organizations are active over there, especially within the Sahel zone. Regardless of the country involved, Boko haram settles within the Sahel region, overlapping share of

central and western Africa. It should be noted that the Sahel region remains among the poorest in Africa with high discouraging socioeconomic indicators (OCHA, 2019). Currently number of terror groups is active over this region and at some places they have threatened seriously states' authority. More accurately, this article covers actions undertaken within 4 above aforementioned countries of Lake Chad Basin.

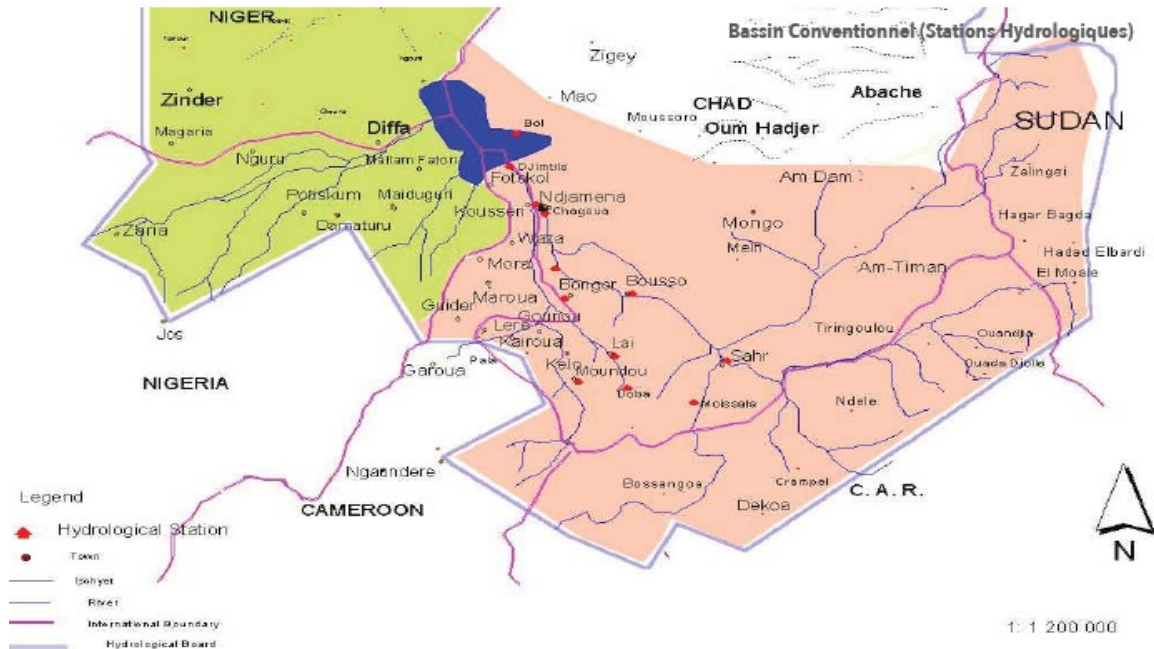

Figure 1. Lake Chad basin (African union report 2018)

Theoretical framework

Several theories are explaining the underlying causes of conflicts. Concerning the present article, Marxist theory and economic theories of conflicts are related to the Boko Haram context background.

Marxist theory of conflict

Broadly, despite being a disciple of Hegel, Karl Marx, a proponent of idealism, underpinned a materialist standpoint. The theory highlights that the system of production frames ideology in societies. Within capitalist society, the means of production' owners take over the working class's livelihood. The share of profit between capitalist who increasingly pulls up their gain, and workers would entail a society with endless conflicts due to inequality between both classes. Therefore, the unique solution is grounded on revolution and violence that should bring about the elimination of bourgeoisie or capitalist by the working class hence shaping a new classless society cleared of conflicts (CAIRN.INFO, 2013).

The economic theory of conflict

The assumption is roughly leaning in the linkage between economic deprivations and conflict that is to say competition over control of scarce economic resources. Paul Collier (2004) one of proponents of this theory, underlined that competition of elites over controlling worthy natural resources' rent which leads to conflict conceals as collective grievance. Broadly, economic theory of conflicts advocates that poverty drives to conflicts. When a given group copes with a shortage or scarcity of livelihood means, there is a possibility of conflict (Charles & Osah, 2018). Public fund embezzlement worsened to a large extend population livelihood and deepen social inequalities in North-Eastern Nigeria.

Genesis and Underlying Causes of Conflict in North Eastern Nigeria

Genesis of conflict

Boko Haram is a sectarian organization founded by Mohammad Yussuf in Maiduguri, Borno state. The movement started up with a group of religion-based seminar students, unemployed, deprived, and deemed as socially excluded who established later on their headquarter within the rural area and tagged themselves as Nigerian Taliban and then by 1994 undertook organizing attacks against some police stations. Therefore, they entangled religion with social deception and moved towards jihad. However, the phenomenon gained on notoriety in 2001, even though rejected by Muslim communities in Nigeria cause of misleading Jihad concept (Bintube, 2015).

However, another stance sees in this movement not consequence of social, economic and political disturbances in concerned region but instead as local materialization of already existing global trend within Salafi panorama. This arrived at the time when Saudia Arabia were carrying out great battle against political Islam by condemning strongly democracy and election as ruling polotical system in a bid to overcome internal power challenges (Brigaglia, 2015). The newly move of Nigeria from military rule to democratic system was not working in favor of stable institutions.

Driving factors of conflict

Socio-economic factors

The North-Eastern region concentrated more on Nigeria's worrisome socioeconomic indicators: lower gross domestic product, weaker schooling rate and healthcare delivery, as well as highest extreme poverty rate culminating at nearly 70%. Unemployment in 2010 was higher than the national average, which was about 32% (Relief web, 2012). Additionally, deep-rooted corruption had fuelled unsustainable socio-economic inequalities as well as distrust vis-a-vis the state. Thus most Boko Haram members come from a lower social class.

Political factors

According to Bintube (2015) some political entrepreneurs led by greedy goal of conquering power had used private militias made up of idle youth that were abandoned by their masters after assignments' completion. Aftermath they joined and strengthened army of insurgents and contributed to destabilize localities. Furthermore, the rejection of Western mind-oriented elites who had illustrated themselves towards ruthless rule, contributed in mobilizing sympathizers of Boko Haram. They were fully or somewhat favorable to insurgents considering them instead as freedom fighters.

Rebuilding Strategies by Governments

Aftermath of military response to halt the rapid and spread of Boko Haram and ensure confinement of its actions into limited areas, governments to buck this trend, launched further socioeconomic measures on reconstructing destroyed infrastructures and improving the living standard of the population. It should be noted that this article does not have the pretention to mention exhaustively implemented inherent governmental programs. Likewise, this research concerns merely 4 countries in western and central Africa, namely Nigeria, Niger, Cameroon, and Chad. Furthermore, several measures are common in implementation across different countries that had often coordinated their strategies to overcome cross-borders threats and to optimize their military, social and humanitarian intervention. Even though these countries collaborated efficiently, some strategies are carried out separately referring to countries' context and the large difference of disasters recorded on the ground.

In 2018 according to a report issued by African Union, governments had adopted common regional strategies ahead of former fighters' reintegration. In this regard, numerous national and regional planning workshops for consultation are organized. These strategies articulate mainly as follows:

- The first step concern mostly basic urgent assistance that is to say nutrition, health and psychosocial supports of victims and repented fighters;
- Then socioeconomic considerations follow throughout providing vocational training and underpinning set of income-generating activities. In doing so, regional coordinated strategies

for reintegration are framed and executed in favor of ex Boko Haram members, returnees, self-defense groups, victims as well as youth at risk.

It should be pointed out that national strategies are highly executed in accordance with regional framework. For in-depth insight, systematic explanation at national scale of strategies is necessary.

Cameroon rebuilding strategies

In Cameroon, following measures might be flagged.

Reconstructing of schools, hospitals, and further social infrastructures

Cameroon officially entered war with Boko Haram in 2014. The humanitarian support had been provided by international organizations and NGOs such as World Food Program, United Nations High Commissioner for Refugees, International Organization for Migration etc, and by national donors. Humanitarian unfolding played a salient role in assisting helpless displaced persons and refugees. At the initial stages of the conflict, the government assessed needed funds to alleviate poverty in that region. Projects like reconstructing schools, hospitals, and boreholes drilling were initiated (international crisis group, 2017). Indeed, construction of social infrastructures goes in line of fighting poverty deemed as driver of terrorism inasmuch as the region was recording low infrastructure's coverage before Boko Haram spreading and this was worsened by terrorist attacks leading to the destruction of already insufficient existing ones. Improving public services delivery remains widely accepted social policy in for poverty alleviation.

Socioeconomic reintegration of former fighters

Several Boko Haram fighters have surrendered after the government pledged to ensure their economic and social integration. Indeed, as farming activities are the primary tool of that reintegration program, 13 hectares of land had been acquired by administrative authorities. Moreover, the UN representatives contribute to enabling some former fighters to farm land and grant them fertilizers and seeds (Kinzeka, 2019).

Establishment of de-radicalization centers

De-radicalisation of former fighters is the first condition to reintegration based on the fact that some of them involved in an armed training program thus might represent a threat to society. Psychologists and psychiatrists' experts would implement de-radicalization's programs in centers and ensure that they rebound with a typical mindset far away from terrorist ideology. These measures are inspired by Niger's policies, where former fighters testified deep regret after their reintegration and socialization. However, the return of former fighters remains misunderstood by their communities where they had committed crimes such as killing, injuring and robbery. Communities are not always ready to welcome them either because of revenge feelings or because hosting them again might threaten their security (international crisis group, 2017).

Youth employment

The government is looking forward to implementing a new program called Youth Konnect to underpin youth self-employment by funding their reliable projects. Although this is a nationwide program driven by African continental policy, in Cameroun, the far north region remains more concerned due to its large young population (Pahai, 2019). Besides this, some programs are getting implemented for the same purpose at the local level by municipalities located in areas directly concerned by terrorism effects and the support of the United Nations.

Moreover, local administrations are carrying out projects supported by the European Union and other technical partners. This partnership including Agence de Developpement Francaise and Care international aims at carrying out a series of highly labor-intensive construction programs such as rural roads, well drillings, and other infrastructures. Indeed, fighting against idleness and poverty, is deemed a powerful tool to prevent youth from getting enrolled by terrorists. Hence, these programs are expected to create thousands of employment opportunities for marginalized social groups, especially youth and women. However, since these projects remain casual on revenue earnings, technical support is provided to workers to ensure that a part of their pay will constitute a saving enabling to undertake and fund sustainable projects later on (EU, 2017).

Fiscal and tax exemptions

Reducing poverty and inequalities for consolidated peace and social justice remains core response to radicalization. To that end, the government multiplies efforts to attract investors. Indeed, fiscal and tax exemptions over three years for enterprises willing to settle in regions concerned by terrorist phenomenon had been set as incentives (Lassad, 2019).

Niger rebuilding strategies

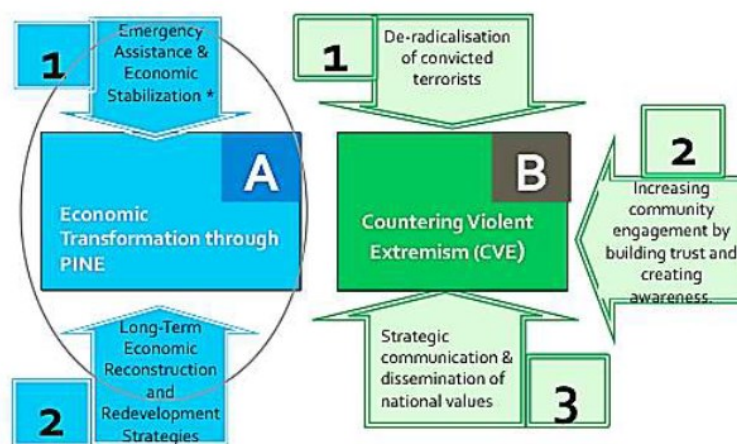
According to report issued by African Union in 2018, In Niger Islamic teachers are delivering lectures in Goudoumaria detention’s center for detainees. It aims at inculcating blessing values of Islam to former fighters. Given that their future reintegration in society depends highly of values and skills they own, they are recipient of civic and professional training schemes. Civic values attachments are compulsory for respect of institutional order while enhancing skills throughout mechanic, sewing or carpentry ensure minimum income for livelihood. However, families are kept separated because at the starting their stay in the center witnessed arrival of newborn babies that entails concern of their wellbeing. Indeed, handling issue of children and minors within legal national and international frameworks in the context of terrorism fighting is huge challenge for authorities. In this regard, a children’s camp would be built with United Nations Development Program’s support near to their parents detention place and likewise minors released from jail after convicted for terrorism are benefiting of services supplied by an orientation and transition ‘s center where they are intended to stay for 3 months. Thus, the center is assigned to provide psychosocial support, mutual respect and tolerance-linked learning implemented practically towards therapy groups. However, given that minors cannot be pushed out the center without any active guardianship, this period might be extended up until their respective families get property identified.

Those who have been detained transitionally in Goudoumaria center or who have been released after serving their sentences are doomed to get reinserted into society by authorities’ set committees. Indeed, these committees work on gathering them with their families and victims during protocol celebration called ARDIA that means Acceptation in a bid to ease their reintegration in their respective communities.

Nigeria rebuilding strategies

In Nigeria rehabilitation and reintegration’s process involves de-radicalization’s programs, psychological support and vocational training. During this stage, ex Boko Haram members must have a stay that might last at least 16 weeks in Gombe camp in the Northern-East that can be extended according to some external drivers. Obviously, it should be guaranteed to those who abandon terrorist activities that once they are outside of rehabilitation camp that their existence is not threatened by their formers peers or their communities for instance. However, women and children are benefiting of softer programs that last solely between 8 and maximum 12 weeks in Bulunkutu center (African Union, 2018).

The Soft Approach to Countering Terrorism in the North-Eastern Nigeria

[Source: PINE Emergency Assistance and Economic Stabilisation (EA-ES) Report, 2014]

Nigeria, as the epicenter of Boko haram, obviously recorded higher cost. Therefore, rebuilding the country required adequate proportionate responses. In 2018 according to a governmental report (FRN, 2018), the government set up a unique plan to first overcome and handle humanitarian and social urgency and then relocate internal displaced and rebuild the impacted regions.

The Immediate Comprehensive Relief Program

It concerns emergency actions at an early crisis made up of 3 main spheres:

- The Food Relief Materials Programme, consisting of providing to needed persons a minimum of sixteen food items (rice, maize, salt, sugar, milk, milo, etc.). This relief is doomed to assistance, which should last months and refer to security and nutrition standards.
- The Non-Food Relief Materials Scheme grounded on supplying a minimum pack of thirteen non-food items (mattresses, buckets, mosquito nets, antiseptic soap, sanitary pads, multivitamins, water purifying tablets, nylon mats, matches, wheelbarrows, etc.). The distribution is targeted to cover sufficiently months.
- The Unconditional Cash Transfers Scheme aims to ensure the allocation of cash to affected households to allow them to purchase additional items that are not involved in food relief and non-food relief materials.

Social stabilization and protection

Social stabilization stands as an essential condition for peace rebuilding and peacekeeping. Rebuilding peace needs social welfare delivery that should lead to reconstructing in a sustainable way the social structure destroyed during the insurgency. Therefore, the following actions had been undertaken by the government (FRN, 2018);

- Ensuring reliable protection to vulnerable groups;
- Urgent Primary Health care;
- Implementing favorable conditions for The Back to School;
- handling capacity building for efficient actions of main stakeholders on rebuilding peace.

With respect to social protection, key actions and programs are focused on:

-The Cash Transfer Program: which aims at guaranteeing regularly meet of needs of vulnerable groups in a bid to improving their wellbeing.

- The Psychosocial Care and Trauma Rehabilitation Support Program: people most severely impacted by the insurgency need psychological and trauma assistance as well as rehabilitation. Furthermore, the extension of these forms of assistance to capacity building appears as necessary, given victims' large number.

Reconstruction, rehabilitation, and resettlement

Nigerian government confirms 6.7 billion dollars for reconstruction, rehabilitation, and resettlement in the North East. Indeed, programs covering agricultural revitalization, health, entrepreneurship on self-employment, and infrastructures would be carried out. For instance, women affected by the conflict can access vocational training, which includes learning skills like hairdressing, bead and jewelry making, cosmetology, knitting, tailoring, bag and shoemaking, computer proficiency, recycling, catering, and more (Punch, 2018).

Reintegration of former fighters

It concerns supporting the reintegration of former fighters, civilian militia, and those associated with insurgent groups, broadly with a long-term view toward social healing and reconciliation. Following their release from rehabilitation centers, the ex-insurgents are issued certificates confirming their psychosocial normalcy before returning to live in local communities (Brechenmacher, 2019).

Chad rebuilding strategies

Until 2018, Chadian government did not engage any actions aiming at setting up rehabilitation programs. The priority in term of fighting terrorism is grounded on enhanced socioeconomic development by implementing policies to support foremost existing primary sector activities (African Union, 2018). As follows some set measures can be noted along the line of overcoming radicalization and improving people's livelihood.

Projects' development around Chad lake

The previous year, countries members of the Lake Chad basin gathered in Niamey. They assessed the needed fund at 100 million dollars for ensuring the improvement of basic services delivery and livelihood of local inhabitants threatened by Lake Chad dropping flow rate (Afrique panorama, 2019). Furthermore, authorities schedule several projects to leverage economic activities and enhance trade with neighboring countries (international crisis group, 2017).

Scholarships for some students

To prevent youth's frustrations who are mainly targeted by the terrorist group for recruitment, the government works to counter this situation by offering scholarships to some students living within the region under extensive threat of terrorism (BBC Afrique, 2019).

Conclusion

Despite that poverty and high inequality are not sole drivers of terrorism, Boko Haram insurgency occurs within the poorest regions of central and western Africa. Even though different governments redoubled efforts and commitments to neutralize and eradicate fighters with tangible and appreciable outcomes, currently, the terrorist group remains still active and deadly. The collapse of some states or regions such as Libya, Central African Republic or northern Mali contributes to strengthening terrorists groups that gain from the shortcoming of authority across the zone. In the middle and short term, better results might be obtained by stronger harmonization of reconstruction strategies at a regional scale and more relevant involvement of the international community, given that terrorist organizations tend to act as multinational companies transcending states' borders and continents. However, in the long run, inclusive growth and extensive welfare delivery stand as the sole condition of sustainable peace and security.

Kaynakça

- Abdu, M. A. (2012). *Etiyopya-Türkiye İlişkileri: Karşılıklı Şüphe ve Anlaşmazlıktan Karşılıklı Anlayış ve İşbirliğine*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü- Tarih Anabilim Dalı.
- Abdul-Rāzzaq Ali, O. (t.y). *Afrika Boynuzu - Tarih ve Jeopolitik*. Katar Üniversitesi: Dokümantasyon ve Beşeri Bilimler Merkezi]. s. 366.
- عبد الرزاق علي عثمان، (د ت) القرن الأفريقي- التاريخ والجيوبوليتيك، مركز الوثائق والدراسات الإنسانية، جامعة قطر.
- Sıradağ, A. (2017). *Türkiye-Somali İlişkileri: Sebepler, Dinamikler ve Meydan Okumalar*. Sakarya: Orta-doğu Yıllığı (Ağustos 2017) İMAK Ofset Basım Yayın. s. 704.
- Adu Boahen, A. (1987). *Histoire Générale de l'Afrique: VII: l'Afrique sous Domination Coloniale, 1880-1935*. Comité Scientifique International Pour la Rédaction d'une Histoire Générale de l'Afrique. UNESCO. s. 22.
- Africa and the British Empire Maps, <https://www.britishempire.co.uk/maproom/africamaps.htm>. Erişim tarihi: 12.12.2020.
- Africa Growth Initiative. (2019). *Keys to Success for the AFCFTA Negotiations*. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/05/Keys_to_success_for_AfCFTA.pdf. sayfasından erişilmiştir. s. 2
- Aglionby, J. (2017). Djibouti Finalising Deal for Saudi Arabian Military Base. *Financial Times*. (17 Jan. 2017).
- AhedMuslim, Al-Shaqabh., SayelFalah, Miqdad. (2018). *Yükselen Güçlerin Işığında Yeni Uluslararası Düzen - Çin Modeli: 1991-2016*. İnsan ve Sosyal Bilimler Çalışmaları. Cilt: 45. Sayı: 2. 2018. s. 276.
- عاهد مسلم المشاقبه، صايل فلاح مقداد. (2018). النظام الدولي الجديد في ظل بروز القوى الصاعدة- الصين نموذجا: 1991-2016. دراسات العلوم الإنسانية والاجتماعية، المجلد: 45، عدد:2، 2018.
- [Assem, Fatehu Rahman. (2012). *Afrika Boynuzu'ndaki Güç Dengesini Değiştirmek*. Khartum: Gelecek Çalışma Merkezi]. s. 165.
- عاصم فتح الرحمن، (2012)، تغيير موازين القوى في القرن الأفريقي، مركز دراسات المستقبل، الخرطوم.
- [Ayman, AsseyidShabana. (2005). *Afrika'da İran Siyaseti: Yeni Ufuklar. Uluslararası Politika Dergisi*. (Sayı 160, Nisan 2005). s. 26.
- أيمن، السيد شباتنة، (٢٠٠٥)، السياسة الإيرانية في أفريقيا: آفاق جديدة، مجلة السياسة الدولية، العدد ١٦٠، القاهرة، أبريل ٢٠٠٥.
- Charles, A. Kupchan. (2014). *Unpacking Hegemony: The Social Foundations of Hierarchical Order: Power, Order and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. ss. 19–60.
- David, B. (2000). *The Dynamics of Global Governance, European Overseas Empires: 1415-1980*. New Haven NJ: Yale University Press. s. 2.
- David, W. Phillipson. (2012). *Foundations of an African Civilization: Aksum and the Northern Horn 1000-AD 1300*. Printed and Bound by CPI Group, UK. s. 95.
- Davutoğlu, A. (2002). *Stratejik Derinlik*. İstanbul: Küre Yayınları. s. 208.
- Degu, W. A. (2002). *The State, The Crisis of State Institutions and Refugee Migration in The Horn of Africa: The Cases of Ethiopia, Sudan and Somalia*. University of Amsterdam, https://pure.uva.nl/ws/files/1062206/48477_UBA002000875_16.pdf sayfasından erişilmiştir. s. 182.
- Didier, T. Djoumessi. (2009). *The Political Impact of the Sino-U.S. Oil Competition in Africa*. London: Adonis & Abbey Publishers Ltd. s. 178.
- Djibouti; <https://www.universalis.fr/encyclopedie/djibouti/1-geographie>. sayfasından erişilmiştir.

- East African and The Horn of Africa in 2022: An Outlook for Strategic Positioning in the Region*. East Africa GIS data. East Africa Borders File – Administrative Layer Package March 2017. <https://www.iris-france.org/wp-content/uploads/2017/03/OBS-Prospective-huma-East-Africa-Horn-mars-2017/> sayfasından erişilmiştir. s. 4.
- Gebru, T. (2009). *The Ethiopian Revolution: War in the Horn of Africa*. London : Yale University Press. s. 2.
- Gérard, Prunier. (2016). *La Corne de l'Afrique Dans l'orbite de la Guerre au Yémen*. Le Monde Diplomatique. (Septembre 2016).
- Harriet, Bigas., Tim, Morris. (2012). *The Global Water Crisis: Addressing an Urgent Security Issue*. Papers for the Interaction Council 2011-2012. Hamilton. Canada: UNU-INWEH. s. 50.
- Harry, Verhoeven. (2018). *The Gulf and the Horn: Changing Geographies of Security Interdependence and Competing Visions of Regional Order*. Qatar, Doha: School of Foreign Service, Georgetown University in Qatar, Doha. s. 350.
- Jessica, Larsen., Finn, Stepputat., (2019). Gulf state rivalries in the Horn of Africa: Time for a Red Sea policy?. <https://www.diis.dk/en/research/gulf-state-rivalries-in-the-horn-of-africa-time-a-red-sea-policy>, sayfasından erişilmiştir.
- Library of Congress, (1959). <https://www.loc.gov/item/2010592338/>, sayfasından erişilmiştir.
- [Mary Helen, Labia. (t.y). *Uluslararası İlişkilerde Ekonomik Çatışma*. (Çev. Hussein Haidar). Beyrut: Lübnan]. s. 63.
- ماري هيلين لابية. (د.ت). الصراع الاقتصادي في العلاقات الدولية، تعريب حسين حيدر، بيروت، لبنان.
- Mattia, C. Bertazzini. (2018). *The Long-Term Impact of Italian Colonial Roads in The Horn of Africa 1935 2000*. Economic History Department, London School of Economics and Political Science, Houghton Street, London, Economic History Working Papers No: 272/2018, <http://eprints.lse.ac.uk/87074/1/WP272.pdf> sayfasından erişilmiştir. ss. 4-7.
- Melahat, Yalçın. (2016). *Türkiye Somali İlişkilerinde El-Şebab Örgütünün Etkisi*. Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi. (C. 4, No.2 2016). s. 32. <http://dergipark.gov.tr/yalovabaccd> sayfasından erişilmiştir. s. 32.
- Middle East Monitor. *Turkey Opens Largest Overseas Military Base in Somalia*. 5 Oct. 2017.
- Mohamed, E. Goher. (t.y). *Metal Pollution Assessment in the Surface Sediment of Lake Nasser*. Egypt: Egyptian Journal of Aquatic Research. National Institute of Oceanography and Fisheries pdf. s. 214. <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1687428514000776?token=EE8189654303C67E86A76BD74DE7C670610FE838C1F9CCAC0E6826C0126300DE1FCFEAB5BBBFB7C928E5190CAA641F40>, sayfasından erişilmiştir.
- Numan, Hazar. (2016). *Türkiye Afrika İlişkileri: Türkiye'nin Dost Kıtaya Stratejisi*. Ankara: Akçağ Yayınları. ss. 142-143.
- Paul B., Henze. (1991). *The Horn of Africa: From War to Peace*. First published by The Macmillan Press LTD Houndmills Basingstoke Hampshire R021 2XS and London. s. 12.
- [Riyad, Zahir., (1966). *Ethiopiya tarihi*. Almaktaba Alanglo- Almasriyah, Kahire], s. 141.
- رياض زاهر، (1966)، تاريخ إثيوبيا، المكتبة الأنجلوالمصرية، القاهرة.
- Serhat, Orakçı. (2018). *Türkiye Afrika İlişkileri: Tarihi Süreç. Yaklaşımlar ve Beklentiler*. İstanbul: Pelikan Basım. s. 185.
- [Shawqi, Abu Khalil. (2003). *İslam Dünyası Ülkeleri Atlası: Coğrafi, Tarihi, Ekonomik*]. s. 23 ve s. 154.
- شوقي أبو خليل، (2003)، أطلس دول العالم الإسلامي: جغرافي، تاريخي، اقتصادي، ط2.
- Sıradağ, A. (2014). *Understanding French Foreign and Security Policy towards Africa: Pragmatism or Altruism*. Afro Eurasian Studies. (Vol. 3). Issue:1. s. 107.

- Steven, Kaplan. (1992). *The Beta Israel Flasha in Ethiopia: From Earliest Time to Twentieth Century*. New York: New York University press.
- Teferi, Mekonnen. Nigatu, Gebremedhin., (2019). <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/78184/1/Geography%20Module.pdf>. s. 6.
- The World Economic Forum*. (2020). This Region will be Worth \$5.6 Trillion within 5 Years - But Only if It Accelerates its Policy Reforms <https://www.weforum.org/agenda/2020/02/africa-global-growth-economics-worldwide-gdp>, sayfasından erişilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti, Cumhurbaşkanlığı, İletişim Başkanlığı. Cumhurbaşkanı Erdoğan: “*Afrika Ülkeleriyle İlişkilerimizi Yoğunlaştırmakta Kararlıyız*”. <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-afrika-ulkeleri-ile-iliskilerimizi> sayfasından erişilmiştir.
- Van der Plas, T. (2017). *The Dutch in the Second Italo-Abyssinian War*. <https://core.ac.uk/download/pdf/84907763.pdf>, sayfasından erişilmiştir. s. 3.
- [Wael, I. (2008). *Somali: Sömürgecilikten Kurtuluş ve Terörle Mücadele Öyküsü*. Kahire: Mısır Kitaplar ve Ulusal Belgeler Genel Otoritesi]. ss. 48-49.
- وائل إبراهيم الدسوقي يوسف، (٢٠٠٨)، الصومال: قصة التحرر من الاستعمار والحرب على الإرهاب، ط١، الهيئة المصرية العامة لدار الكتب والوثائق القومية، القاهرة.
- Woodward, Peter. (2006). *US Foreign Policy and the Horn of Africa*. Wiltshire: Printed and Bound in Great Britain by Antony Rowe Ltd. Chippenham. s. 1.
- Woodward, Peter. (2013). *Crisis in the Horn of Africa: Politics, Piracy and the Threat of Terror*. London: Tauris. s. 10.

A CONVERSION NARRATIVE AND ITS POLITICAL AND SOCIAL DIMENSIONS: ABDU'L AHAD DAWUD¹

RESEARCH ARTICLE

Uzman: Muhammed Salih SEFİLOĞLU

İbn Haldun Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü

salihsefiloglu@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6753-5809

Gönderim Tarihi: 25.12.2020 Kabul Tarihi: 21.04.2021

Alıntı: SEFİLOĞLU, M. S. (2021). A Conversation Narrative and Its Political and Social Dimensions: Abdu'l Ahad Dawud. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 3(1),53-64.

ABSTRACT: During the fall of the Ottoman Empire, Iranian-born, David Benjamin converted into Islam under the name of Abdu'l Ahad Dawud. After the 1908 Revolution, he wrote many newspaper articles and a book, *İncil ve Salib*. All of his writings embody in many ways the continuation of Islamic polemical literature. Dawud claims that Christianity was corrupted by Saint Paul and Constantine and the name of Muhammad was included in Bible beforehand. Moreover, in his writings, Dawud supported the Committee of Union and Progress (CUP) and illustrated comments about that period such as the dethronement of Abdülhamid II, Imperialism and Zionism. Based on Dawud's books and articles, I will question the purpose of his works and try to fragment the perception of a converted Muslim in that period and the Muslim identity at the end of the 19th century. In this way, I will argue that polemical writings are not only produced for religious purposes but that they also reflect the common mentality of the era in which they were written, as a political instrument. I will try to contextualize Abdu'l Ahad Dawud within the historical framework of his period as a person who witnessed the last years of the Ottoman Empire. During this period, almost all Islamic countries were colonized under Christian powers, therefore Dawud's efforts to prove the superiority of Islam were significant.

Keywords: Islamic polemical literature, Committee of Union and Progress, Abdu'l Ahad Dawud, conversion

Son Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Gerçekleşen Bir İhtida ve Sosyal ve Politik Boyutları

ÖZ: Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, İran asıllı Keldani bir Hıristiyan olan David Benjamin, Abdülehad Davud adıyla Müslüman oldu. 1908 Devrimi'nin ardından ise pek çok makaleye ek olarak Hıristiyan karşıtı reddiye geleneğinin örneklerinden biri olan *İncil ve Salib* adlı eseri kaleme aldı. Bu yazılarda, kendisini önceleyen İslam reddiye geleneğini devam ettirmesine ek olarak, döneminin toplumsal ve politik olayları hakkında açıklamalarda bulundu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ülke yönetimini ele almasını destekledi, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Siyonizm ve İslam dünyasında faaliyet gösteren misyonerler hakkında açıklamalarda bulundu. Bu makalede, görünüşte dinsel niteliğe sahip olan bu yazıların esas yazılış amacını sorgulayacak ve eserlerin içerisindeki politik atmosferi göstermeye çalışacağım. Bu şekilde, dönemin Müslüman düşünce dünyasını ve Abdülehad Davud'un Hıristiyan karşıtı yazılarını son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun bağlamı içerisinde anlamaya çalışacağım. Neredeyse tüm İslam ülkelerinin sömürge olarak Hıristiyan devletlerin egemenliği altına girdiği bu dönemde, Davud'un İslam'ın üstünlüğünü ispat etme çabası anlamlıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam reddiye geleneği, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Abdülehad Davud, ihtida.

Introduction

The anti-Christian polemical writings that constitute the subject of this article initiated from the early years of Islam and continued to be valid during the Ottoman Empire. These books, which have been widespread since the early years of the religion of Islam, are important in terms of showing the sincerity of new entrants towards this religion as well as conveying the author's ideas about his/her old and new religion. Although the main topics of anti-Christian polemic writings are falsification of the Bible, heralding of the Prophet Muhammad, Paul, etc.; these books also include the problems of the era in which they have been written. This article focuses on the anti-Christian polemical writings of Dawud at the end of the nineteenth century.

In the Ottoman Empire, religious and national identities were intertwined with each other, and each person was a part of the community in which they shared the same religion. Within this empire, where religion had a very strong effect on determining social life, people lived in congregation according to

¹ This article is the revised version of my dissertation; Sefiloğlu, M.S. (2020). "Son Dönem Osmanlı'sında bir Mühtedi: Abdülehad Davud" (M.A. diss. Ibn Haldun University).

their religious identity (Kenanoğlu, 2004). The rulers of the Ottoman Empire, who considered themselves as the protectors of the religion of Islam, supported converts and treated them as the basic elements of their legitimacy. For this reason, the expansion of the Empire, which had grown in both the time of Suleiman the Magnificent and of Mehmet IV, has manifested itself in the conversions as political propaganda as well. Ultimately, when we consider the sixteenth and seventeenth centuries, it was not surprise that people converted into Islam when Islam developed in every aspect. In such an environment, it seems very profitable for these people to be Muslims. At the same time, the Ottoman Empire, “the protector of Islam”, was able to benefit from the prestige of bringing new people into religion (Baer 2008; Krstic, 2011). Nevertheless, we should not go too far in this judgment. Ultimately, the Ottoman Empire did not have an aim to forcefully change the religion of its subjects, as long as they paid taxes and maintained minimum social cohesion (Barkey, 2008).

However, military defeats of the Ottoman Empire after the eighteenth century brought the questioning of Islam in a sense (Lewis, 2002). Islam, which had always won for the fifteenth century and gives the image that will take over the world soon, is under the direct threat of colonial forces, especially after the nineteenth century (Lewis, 1961). For this reason, more emphasis placed on social issues to show that the truth of Islam continues in anti-Christian polemical books, especially since the nineteenth century (Daniel, 1987). Dawud, who converted to Islam during the fall of the Ottoman Empire, tried to highlight three issues in his works. Firstly, he took over the anti-Christian polemical literature to a large extent and tried to show that Christianity is not a reasonable religion because it contains the Trinity faith. Secondly, he emphasized that Islam still retains all its legitimacy. Thirdly, he proposed opinions that would redefine the identity of the Empire, which had been defeated by devastating wars.

His Life and Importance in Anti-Christian Polemical Literature

Although Dawud was a very productive writer, he was quite discreet about his own life story. However, his life story was so turbulent that it started in Urmiye in 1866, continued with important positions in many places such as Rome, London, Istanbul and it ended up in a retirement home in New York in 1950.

We have the most detailed information about Dawud through an unnamed biography published in *The Islamic Review* (*The Islamic Review*, 1929). He received his primary education at the American College in this region. In 1892, he was sent by Cardinal Vaughan to Rome to study at the Pontificio Collegio Urbano to develop himself in philosophy and theology. According to Dawud's biography in *The Islamic Review*, this fragmented state of Christianity led him to some questions about the Christian religion. After a long period of doubt, he resigned from all his positions in the church. Then he worked for three years, first in the Postal Administration and then as a teacher and interpreter for Crown Prince of Iran and went to England.

England was an important turning point for Dawud's life, as he adopted Unitarianism here. During his voyage to Iran, he met with Şeyhülislam Cemaleddin Efendi and converted into Islam in İstanbul. Following his conversion in 1904, Dawud was granted an Ottoman citizenship and between 1905 and 1906 he worked as a teacher in Darüşşafaka. He also wrote articles in various newspapers until 1920. After the WWI he moved to the USA and he died in 1950 at a retirement home in New York (Bakır, 2019).

According to the information provided in secondary sources, having interacted with different cultures and languages for a long period of his life, Dawud knew English, French, Italian, Persian, Turkish, and Arabic, including ancient languages such as Latin, Ancient Greek, Hebrew, and Syriac (Harman, 1988). However, this is open to debate like other aspects of Dawud's life, and we do not have precise information on how many languages he knows.

Having served in important positions of the church, completed his education in Western countries, Dawud was more knowledgeable in many respects than the contemporary Ottoman Muslim readers on the knowledge of Christianity. This brings his writings to a much more respectable position in front of the Ottoman society and the readership.

Even today, if the Western Europe is to be excluded, the apostasy of a person makes it necessary to make sharp changes in his social and private life. At the end of the nineteenth century, this process probably should have been even more severe. For this reason, it was not an easy process for Dawud to leave his religion, which he believed in for many years. However, this must have been even more

difficult for Dawud, because his journey to change his religion started with Unitarianism and ultimately resulted in Islam. The transition to Unitarianism was perhaps the most important part of the author's life because it was at a separate point among all Christian denominations about the nature of God, and it also provided a suitable basis for the author's subsequent transition to Islam. In contrast to the Trinity, this Christian belief, which advocated the unity of God, was ultimately closest to Islam.

In addition to the psychological fluctuations aroused by this conversion through various stages in the author's spiritual world, this conversion also had social dimensions. His separation from his old religion, which was connected by nationality, kinship, and family ties, had forced Dawud to leave them behind as well. The author stated in his book, *İncil ve Salib*, that he had many financial and spiritual difficulties in the period following his conversion, and as far as we know from the secondary literature written about his life, he was excluded by his relatives in the last period of his life in America and his life ended in a retirement home (Davud, 1999, p.16; Harman, 1988).

Dawud has an important place in Islamic Anti-Christian polemical literature. During a period of economic and social crisis, especially in the military interventions of the Western world, Dawud converted into Islam and tried to emphasize in his works and newspaper articles that the legitimacy and the truth of Islam still existed. This period, when Islam was threatened more than ever, was among the reasons that prompted Dawud to write these books and newspaper articles. All the books and newspaper articles written by Dawud after his conversion to Islam can be considered as examples of anti-Christian polemical writing. In these works, Dawud claims that Trinity contradicts reason, Bible was falsified by Constantine and Prophet Muhammad was heralded in the Bible.

His Ideas About Christianity

According to the Islamic faith, all religions are connected to the revelation of Allah and this ends with Prophet Muhammad. Although there are certain changes in religion from Adam to Prophet Muhammad as a result of Allah's will, this belief remains the same and naturally holds an important place in the chain of prophethood. According to Islam, Jesus also preached the faith of one God throughout his life. Hence, Muslims have interpreted the wide difference of interpretation between Islam and Christianity within the Christian religion as the falsification of Christianity (Hoover, 2009).

One of the most prominent issues in the works of Dawud is undoubtedly his negative attitude towards the Christian religion. According to him, Christianity has suffered a massive defacement due to the political and military forces that the church faced in the first period. Dawud argued that more than one factor played a role in the destruction of the Christian faith. However, according to him, some factors, in particular, have played a much more dominant role and Christianity has reached us as it is today.

Dawud thinks that the Roman Empire is the biggest culprit in the falsification of Christianity. According to Dawud, although Christianity suffered hundreds of years of persecution in the Roman Empire, the greatest destruction suffered by Christianity occurred after the Council of Nicea in 325. In this council, the defenders of monotheism were suppressed and these people, especially Arius, were killed by Emperor Constantine, although no historical facts lie beneath this claim. As a result, the trinity that Athanasios advocated has entered into the Christian religion by state coercion (Davud 1999, p. 33; 1988, p. 21).

Dawud is not the only one who regard the Roman Empire as the culprit in the falsification of Christianity in the Islamic polemical literature. It is common in these writings that Emperor Constantine is seen as the chief responsible for the falsification of Christianity. Abd al-Jabbar, Mutazili theologian (d.1025), is the most influential of the views that Christianity has changed as a result of oppression by the Roman Empire. According to him, Constantine removes many of the essential features of the Christian religion, such as the belief in monotheism, in the Council of Nicaea (Stern, 1967; Reynolds 2004; Kadi Abdülcebbar, 2017).

Another reason for the falsification of Christian faith is that this religion is heavily influenced by Greco-Roman tradition and philosophy. According to him, although Christianity is revealed as the continuation of the Jewish religious tradition based on the belief of monotheism, it was influenced by the polytheist beliefs, especially Greek philosophy, and eventually became a human-production rather than a book of God (Davud, 1999, p. 81). As a result of centuries of having interactions with pagan beliefs, just as the pagans did to their gods, Christianity used definitions such as father and son to describe God (Davud,

1988, p. 16). According to Dawud, a careful examination would eventually reveal that they were written under the influence of Greek and Roman culture.

Another important theme in the tradition of Islamic polemical literature is that the Bible did not survive in its original language and was largely distorted during its translation process into Latin and Greek. According to this opinion, the parts of the Bible that announce the future of Islam were deliberately removed from the text (Davud, 1999, pp. 49, 59). Dawud mentioned in different parts of his works that the Holy Scriptures should not be translated into another language. According to him, no matter how well the translation is done, it reaches us in a way that does not fully express the main idea that is intended to be described in the source text (Davud, 1988, p. 176). Dawud, therefore, states that we will never have the true content of the Gospels, which the authors of the Gospels have translated or abridged and presented to us. According to Dawud, as a result of the additions and distortions carried out over the years, Christian faith has contained irrational ideas.

Although Dawud largely repeats and maintains the anti-Christian polemical tradition, he also expresses quite different thoughts at some points. The most important example is that God did not give Jesus any book, this idea is a definite distinction with Islamic tradition, God transmitted only oral statements to Jesus. These oral statements contain only the knowledge of a prophet named Muhammad in the future (Davud, 1999, pp.185, 224; 1988, p. 174). The book called today as the Bible has nothing to do with Jesus, because this book was later changed by the church fathers, including Constantine, for political and financial reasons. According to him, there are many verses in the Bible that support the Qur'an and Muhammad even in this current condition and these chapters are the ones that reveal the true essence of the Bible (Davud, 1999, pp. 157, 189). Although Dawud and other polemical book writers question the authority of the Bible, they often cite the Bible to prove the claims of the Islamic faith. According to David Thomas, it was common practice to quote the Bible, especially during the early period of Islamic civilization (Thomas, 1996). The purpose of the quotations from the Bible encountered in polemical books is to provide the basis for the Qur'anic claim that Prophet Muhammad was heralded in the Torah and the Bible. For example, Tabari (d.861[?]) states that the Bible has been corrupted only in the interpretative sense, it is reasonable for him to refer to the Bible in his anti-Christian polemic book, and it does not seem inconsistent (Gaudeul, 1984; Kildoo, 2018). However, this situation takes on a different dimension in the example of Ibn Hazm (d.1064), who frequently states in his works that the Bible has no religious value. Although Ibn Hazm claims that the Bible has no religious value, he uses it to prove Muhammad's prophecy in most of his works (Ibn Hazm, 2017, pp. 96-99). But the most interesting one among these people is Dawud himself, because he denied the sacred status of Bible and humiliated the contemporary form as a book written in the interests of priests but he also quoted the book which he found wrong to prove his own claims. If the Bible has never been given to Jesus in a written form, and moreover, it is completely fabricated, how could he use the Bible as a criterion of truth to prove his religious claims?

Another issue addressed in the anti-Christian polemical books is Saint Paul. In these books, Paul is accused of corrupting the Christian religion by combining it with Greco-Roman philosophy. One of the first examples of that tradition was Abd al-Jabbar. Abd al-Jabbar accuses Paul of his ambition for glory and money and presents him in his book as a Jew who rejects the true Islamic teaching of Jesus. In Abd al-Jabbar's narrative, Paul is shown as the root cause of all the differences and conflicts that took place, and his writings even take on an anti-Semitic character. He narrates that after Christ's death, there were many differences of opinion between Christians and Jews, and they realized that they could not defeat Christians by force, they sent one of them and tried to change their religion in this way (Kadı Abdülcebbar, 2017, p. 314; Reynolds, 2004, pp. 163-170). Thus, the way Paul is introduced to the Muslim reader is in the form of a fraudulent and ambitious person.

Ibrahim Müteferrika (d.1747) also continues this fiction in almost at the same way, although there is a time difference between Abd al-Jabbar and Ibrahim Muteferrika, almost about eight centuries, he conveys the same thoughts in general. He uses an anti-Semitic discourse, just like Abd al-Jabbar, and refers to Jewish people as "slaves" of Islam (Müteferrika, 2012, p.100). In this story, which Ibrahim Müteferrika fictionalized, Paul ultimately succeeds in his mission, divides Christians into many sects, and adds many new faiths to the Christian religion (Müteferrika, 2012, pp. 74-78. Among the anti-Christian polemic writers, Ibn Hazm gives perhaps the sharpest comments about Paul. He describes Paul's

books as “full of disgrace and blasphemy”, which he asserts is a cursed person who “leads the believers to delusion” (Ibn Hazm, 2017, p. 772).

Dawud's views on Paul are interesting. In contrast to the belief that Paul was the main factor in the deterioration of the Christian faith in the Islamic polemical literature, Dawud claims that he could not be held responsible for this falsification. He claims that Paul's views were also changed and deteriorated by church officials and Constantine and commemorates him with respect by saying as prophet “Rasul”. However, in different parts of his works he makes some negative statements about Paul, also (Davud, 1999, p.171).

His Thoughts About Social and Political Life

At the end of the nineteenth century while Abdülhamid II was ruling the Ottoman Empire, Dawud became Muslim. However, the publication of his works was dated after the takeover of government by the Committee of Union and Progress (CUP). During this period, both in the World and in the Ottoman Empire, the desire for constitutionalism gradually increased, and there was a great nostalgia for the past achievements in Islamic civilization.

As Tunaya stated, he had the opportunity to publish his writings in an environment with press freedom in the period following the declaration of the constitutional monarchy. In such an environment where ideas were discussed enthusiastically, three views were very popular in the Empire; Ottomanism, Turkism, Islamism. These three views are completely inseparable and have transitions between each other and provide an explanation of how the Empire could be saved (Tunaya, 2016).

The first approach was Islamism claiming that in an environment where the Islamic world is exploited by the imperialist states, they must be united with their religious brother and that these attacks directed by the Christian-Western states can only be answered based on the unification of the Islamic peoples and to some extent through modernization. The effort to reconcile Islamism with contemporary science is their common characteristic. The second approach was the Westernism movement, which includes many variations from moderate to radical, which sees the liberation of the state by adopting Western values. The third approach influenced by the European nationalism was Turkism. This has been developed and matured with the studies in language, literature, and history since the beginning of Tanzimat.

When the writings of Dawud are examined, it can be seen that he is not an ordinary religious person. In addition to his efforts to prove the legitimacy of Islam, which dominated all of his writings, he has supported the Committee of Union and Progress (CUP) in his works and constantly defended constitutional monarchy and caliphate. In addition to these, Dawud was very positive about the British Empire and praised the Jews as opposed to his writings on Christianity.

Christian Missionaries in Ottoman Empire: One of the most prominent subjects in the Dawud's works is undoubtedly the Christian religion and his open hatred to the Christian culture (Davud, 1919b; 1919c; 1919d; 1919e). The writer's comments on the Christian religion are so sharp that it can be pathetic enough to claim that the First World War was caused because of the Christian religion. Moreover, the writer claimed that Christianity caused bad behaviors such as prostitution and gambling in Europe without giving any tangible evidence.

Dawud continues his speculations and shares a conspiracy theory that we are familiar with even today. He claims that the main purpose of the United Nations was to reduce the differences between the Christian states and to strengthen them to intervene more strongly in Islamic countries. According to his hypothesis, these states, who are sure to see a possible war again in the future, are in policy to unite the churches to preserve the current status quo, they will get stronger in this way and they will take the Islamic countries around them under their sovereignty (Davud, 1919a).

According to Dawud, the most dangerous aspect of the Christian religion is its missionaries. In the terms quoted by Dawud, these people have surrounded and taken over the world like “grasshoppers” and pose a serious threat to the political and moral structure of the society in places they go in the Islamic geography (Davud, 1909c). It is stated that these missionary groups create a separation between peoples, and establish schools, hospitals, and libraries to influence people (Davud, 1914a). The most important way for these missionaries to attract people to Christianity is to use their money and power (Davud, 1909a). According to the author, the number of Catholic Jesuit missionaries has reached almost

two hundred thousand all over the world. The main purpose of this greatly exaggerated number is undoubtedly to warn the Muslim reader that Islam is under serious threat from Christians and that the people who rule the country and people should be more conscious. One of the most destructive activities of the missionaries in the political field is that they constantly try to make anti-Islamic propaganda in the political arena of the British Empire and the United States (Davud, 1914a). Faced with discontent among the ruling elite and the Muslim population, the missionaries were only able to continue these activities under the protection of major states; British Empire, France, the United States, Germany (Kieser, 2018).

Pan-Islamism: According to Dawud, Muslim people are in love and curiosity about the Ottoman-Turkish people, with a sincere expectation for the unification of the Islamic world (Davud, 1910g). The aim of the writer to create such a discourse that has no counterpart on the world stage is to increase the importance of the Ottoman Empire in the world and to show that Islamism should be a defining perspective in the Empire. In this way he implies that the Ottoman Empire, which had a largely Muslim population especially after the Balkan Wars, should be governed within the framework of Islamism. The Balkan wars are in an important position at this point, because after this war, a great demographic change occurred as a result of the Empire losing most of its territory in Europe. Interestingly, although many non-Muslims, especially Armenian and Greek, lived in the Empire even during this period, Dawud does not mention them and claims that if all Islamic countries were united, the European colonial countries could not stand against them.

Another thought in the Ottoman Empire, in which Dawud was involved, was that Far Eastern countries such as Japan would enter Islam in the very near future (Davud, 1999: 82). During this period, interest in Far East Asia was at a high level in the Ottoman Empire. In particular, the heavy defeat of Russia by the Japanese in 1905 was an important factor in this, after this period, both in the Ottoman Empire and in the Caucasus, there was an interest in Japan. For example, Abdurreshid Ibrahim visited Asian countries, including Japan, and said that if the mission activities were well done, the people of the region would soon become Muslims (Abdürreşid İbrahim, 2003). According to these Islamic oriented people, if rapidly developing countries like Japan became Muslim, Islam could be more effective in fighting Western Christian states. I think they are aware that they are not able to fight against Christian countries economically, socially, and militarily, and they believe that Islam will be more vigorous if non-Muslim but powerful states become Muslims (Akiba, 2015). Just like these writers, Dawud expects that the people of Japan and Britain will soon become Muslims. For this reason, Dawud claims that they should produce Islamist policies both in the Empire and abroad instead of the rapidly spreading nationalist movements within Islamic countries.

Abdülhamid's Dethronement and the Committee of Union and Progress (CUP): Although the emphasis on the caliphate and Islamic Union occupied an important place in the author's works (Davud, 1909a; 1909b; 1910k), the situation of the world was undoubtedly a too far way to mention the Islamic Union. The caliphate was essentially an extravagant institution that had been inflated for years to ensure the reputation and security of the Empire and eventually disappeared into the darkness of history (Karpat, 2019). Even the author often criticizes Ottoman foreign policies, he finds the Ottoman government's efforts in this regard insufficient and states that Ottoman rulers must come up with policies to protect the Muslim people living in a wide area from Sumatra to Morocco, otherwise the Muslim Ottoman people will ask the rulers to account for this to protect their religious brothers (Davud, 1910l).

Although Dawud is a caliphate supporter, he does not mention Caliphate Abdulhamid positively in his writings. Dawud commemorates Abdülhamid II with abuse and corruption and expresses his satisfaction about the dethronement Abdülhamid II (Davud, 1910n). The sections in which the author explains his views on the Abdulhamid II, constitutionalism, and the CUP are in parallel with each other. He often expresses his positive ideas about the CUP and did not doubt that the CUP would move the Ottoman Empire further. The importance of Dawud's support for the CUP is that there was discontent within the Islamic ulema towards the CUP during this period (Bein, 2009). In this way, Dawud softens the discontent towards these people within the religious community and provides them with legitimacy. He reminds the Union and Progress administrators that the general policy of the Empire would be the Islamic union, including the peoples of Iran, Afghanistan, and Turani, under the leadership of the Ottoman Empire (Davud, 1910n).

The Islamic World from an Educational Perspective: Another important feature of Dawud's books and newspaper articles is his thoughts on the sciences and scientific methodology. Dawud frequently

expresses the importance of science and complains that ignorance of sciences in the Islamic world has badly affected society and their state. Dawud lists the examples of the importance given to science and philosophy of the Islamic world in the eighth and eleven centuries and states that after this period, there was not enough attention given to the sciences within the Islamic world. He says without hesitation that if Muslim people continue in this way, they will deserve to be exploited under the rule of the Western powers. Dawud threatens the Ottoman reader with imperialism. According to him, there is a direct relationship between the science and development in a society. States and societies develop if the importance of the sciences is well understood. Otherwise, in his opinion, they will be exploited by European countries in the coming years.

The author does not doubt that the sciences in the Islamic world should return to their glorious days as they did in the period between the ninth and eleventh centuries. But as he states in many newspaper articles, Dawud is against the positivist understanding of science. According to Dawud, the scientific method should not be taken directly from Europe, because that only means being subjected to the mental hegemony of the West. At this point, Dawud gives us an explanation about the need to look at the sciences through "our spirituality" (Davud, 1909c). But the author doesn't give any explanation of how we should focus on the sciences with "our spirituality". The reason why Dawud devotes an important place to this subject in his works is undoubtedly that positivist thought, which was widely accepted in European countries especially after the nineteenth century, began to be accepted in the Ottoman Empire as well (Doğan, 2003). Dawud, who lived in the same period as the people living in Ottoman society such as Huseyin Cahit and Abdullah Cevdet who dreamed of a more secular state, must have probably tried to emphasize that Islam is still valid and social structure and the universe can be explained by the religion of Islam (Demir, 2004, pp. 326-340). According to his claim, a new method can be developed in sciences with the help of Islamic understanding and tradition. But the fact that he does not provide any explanation for this view makes his claims baseless and romantic.

I have shown Dawud's thoughts on positivism in the previous paragraph. Although Dawud has negative views on positivism, he makes some explanations about biological evolution in some parts of his works. In these chapters, Dawud's views on evolution are not clear, as a Muslim writer he does not explain whether evolution exists or not. But his views on social evolution are clear: if a civilization wants to survive, it must struggle and give due importance to the sciences. Moreover, in his book titled *İncil ve Salib*, Dawud explains that religion also went through an evolutionary process. According to Dawud, religions such as Zoroastrianism, Buddhism, and Confucianism also contain parts of religious truth, but they are at an early stage of religious development. Judaism and Christianity, which constitute the second stage, lost their validity with the advent of Islam (Davud, 1999, p. 80). Although the idea of religious development I have quoted so far bears similarities in the Islamic tradition, I think it was greatly influenced by the nineteenth century evolutionary thought. Dawud tries to convey his account here with nationalism and shows similarities between the development of nationalism and the development of religion. Dawud's thoughts on evolution remain even more meaningful, especially within the positivist and Darwinist ideas of the Committee of Union and Progress, in which he belongs and sees its protection.

British Empire and Imperialism: Dawud's praiseworthy remarks about Britain and British politics may surprise the reader, considering the anti-Ottoman British political line of the period. Dawud often honors the British in his writings as intelligent, close to liberty and a constitutional monarchy, presents them as the guardians of universal rights, frequently repeats his confidence in the British state (Davud, 1910k; 1910l). Dawud presents British people as the guardians of universal rights, defender of universal human rights and frequently repeats his confidence in the British state. As the world's largest imperial power, Britain is in an important position to shape the author's views on imperialism. Imperialism in the Dawud's writings is an approvable development if it is to be a springboard for the coming of constitutional monarchy. Dawud's support of imperialism is the best observed in his approach to the events that took place after the constitutional monarchy in Iran (Davud, 1910g; 1910h; 1910i; 1910j; 1910k). After making lengthy statements about what happened during the proclamation of constitutionalism in Iran, he respectfully commemorates Britain's interventions in favor of constitutional rule. Dawud asserts that imperialism can be applied in such situations, citing the fact that the administration and religious circles, who were uncomfortable with the proclamation of constitutional rule in Iran, have stepped back as a result of

Britain's intervention. In this way, he finds imperialism right for big states to pressure other states on certain issues (Davud, 1910h).

The Jews and the Status of Jerusalem: Jews' settlements in the Jerusalem is the most difficult issue for Dawud to interpret. Because Dawud's views on the subject are uncertain. The reason for this maybe that the region was considered sacred by Muslims and was a part of the Ottoman Empire. For this reason, Dawud expresses his views as clearly as possible in some places, while in some places uses an uncertain language on the subject. What he tries to do here is a policy to win both segments, Ottoman Empire and Jewish people. As I mentioned earlier, Dawud wrote many articles in various parts of the world over many years. Although some of his views have changed in different years, the issue that Jews should return to their homeland does not change in his writings. Ignoring Jerusalem to be sacred to Muslim people, he affirms the abandonment of this region to the Jews. But there is also uncertainty in his writings on this issue (Davud, 1999, pp. 157-162).

Although Dawud states in some of his writings that Jews should be freed from the persecution of Christians and returned to their homeland without going into detail, in some of his writings he also puts some conditions on this issue. He says that a Jewish state can be established under the protection of the Ottoman Empire if they remain loyal to the Caliph, read the adhan five times a day, and accept the Koran. They may continue to accept the Old Testament as their sacred book or celebrate the Sabbath for religious purposes in this situation. The question we have to ask here is it possible to interpret Islam based on the syncretism of the two religions? According to Dawud, only this way, after the two thousand years of exile, the entire Palestinian region will become a homeland again for Jewish people. This solution is the only way out for Jews, because Christians are their greatest enemies, and staying with them may result in their mass destruction in the future (Davud, 1920). Interestingly, although these views vary at a certain rate, they are similar to the solution proposed by the CUP to the Jews during the First World War (Dündar, 2019, p. 395).

Conclusions

Polemical texts written against different religions are common form of Islamic literature from the very beginning. These texts are appropriate type of literature in terms of showing the new entrant's sincerity towards this religion, and therefore kept up to date during the Ottoman Empire. In this article, I studied the anti-Christian works of Dawud, who converted to Islam in the last years of the Empire, and tried to question his agenda in writing these texts. In my article, I tried to show the aspects in which Dawud is similar to and differs from the Islamic polemical literature that prioritized him. At the same time, I tried to explain the perspectives of a converted Muslim to the problems of the Empire by examining the author's newspaper articles. I will also suggest some conclusions about the importance and position of these texts. As far as I can observe, Dawud's purpose in writing these anti-Christian polemical works was based on political reasons rather than religious. Through these articles, Dawud tried to establish the religious legitimacy of the CUP movement in which he was involved, and at the same time, he tried to create a positive picture for the future of the Muslim Ottoman people who had a hard time in every respect.

Tijana Krstic claims that during the Ottoman period, converted Muslims found themselves forced to justify their religious preferences (Krstic, 2015, pp. 82-116). Krstic states that the anti-Christian polemical authors, who largely followed the general polemical literature, applied some basic motifs belonging to the Ottoman and Turkish world to these texts. They chose a way to romanticize some of his works to make their perception even stronger by interfering with these contents.

Dawud is fundamentally in great agreement with the polemical literature in the fact that these works reached a classical form approximately after the eleventh century. Tabari, who was the first converted Muslim writing the anti-Christian refutation, seems to have played a special role in this systematization. Although Tabari was not personally cited by the later polemic authors, he was the one who provided the main source of the refutation literature in a contextual sense. Ibn Hazm also has a special place in reaching the basic final form of this manuscript with his work *al-Fasl*. Thus, in a sense, in the tradition of Islamic polemical literature as of the twelfth century we now have a type of text in which certain subjects are constantly repeated and a standard narrative prevails (Hackenburg, 2015, p. 273). After this period, when the formation of Islamic culture and civilization was completed, the polemic writers and, among

them, Dawud went to copy these books to match their own lives and experiences and conveyed them to their readers with a different interpretation.

In this case, why did Dawud feel the need to write this book, even though he brought little innovation? As I mentioned above, the way the author handles his polemics reminds us of its predecessors in many ways. So why was it necessary for this book to be written and published, and why did material opportunities be provided for it? Why were the books of Ibn Hazm, Ibrahim Müteferrika and other polemic authors, whom the Ottoman reader knows much, not reprinted, but the books of Abdülehad Dawud, whom the Ottoman reader never knew, were written down and published?

To answer these questions, I think we need to explain the political conjuncture in which these books and newspaper articles were written. We will need to question the dethronement of Abdülhamid II and take-over of the Union and Progress Party, what the caliphate meant at the beginning of the twentieth century and the status of Jerusalem, missionary activities, the World War I. All these problems affecting the world history and, more importantly, the Ottoman Empire locally, have found a place in the books and newspaper articles of Dawud.

As I have seen in studying these works, the main factor in the writing of the polemic books is not only that people who believe in any religion demonstrate the superiority of their religion over a different religion. Most importantly, I don't think any polemic writer thought that because of these books they wrote, there would be a great wave of conversion to their religion. As I have seen in the example of Dawud, these works were written by their writers in Arabic, Ottoman, Persian, or languages used by Muslim peoples for their Muslim readers. If they wanted different people to become Muslims, they would write them in Western languages. Other polemical authors also wrote polemics during a time when their society was undergoing great change and transformation. Although social and political issues had no direct or indirect relationship with the polemic literature, polemic writers commented on the social or political problems of the states they were in and offered possible solutions to their societies. In a sense, what Dawud did in his writings is similar.

First, the question we have to ask is why Dawud wrote his works not in the period following his conversion in 1904, but almost four years later, just after the Union and Progress Party took over the administration. The timing of Dawud's writing is therefore very important in terms of this social and political situation. First of all, Dawud became a Muslim at a time when both the Ottoman Empire and the Islamic world were experiencing a political and social depression. Although Dawud converted to Islam during the reign of Abdülhamid, all the books and newspaper articles he wrote took place in the period following Abdülhamid's departure from the throne. And while Abdülhamid was taken negatively in these articles, The Committee Union and Progress, which took over the new administration, were treated positively in the books and journal articles of Abdülehad Dawud. The author's book *İncil ve Salib* was carried out under the patronage of Sayyid Abdulkadir Efendi, a member of the Committee of Union and Progress.

In this way, Dawud gains the possibility of providing the legitimacy of the CUP, which he took the advantage of their patronage. Therefore, the CUP which has a very low popularity especially between the ulema and the religious community, has the opportunity to defend and promote itself in this way, through a religious book. Through this book he wrote against the Christian religion, Dawud gets the opportunity to explain that Abdulhamid was not a proper administrator, that he was not inclined to the problems of the Islamic Ummah; and that the Committee of Union and Progress took over the administration was a completely justified development. Moreover, he shows that the Committee of Union and Progress is composed of people who work not only for the Ottoman Empire but also for the whole of the Islamic world, producing solutions to problems.

Secondly, the struggle between the Islamic world and the Christian-West, which has continued for centuries, but has increased sharply in the nineteenth century -especially, Balkan wars that have just taken place and left bitter memories in Muslim memory results in a discourse that encourages the Islamic world to be in unity against Christianity in the writings of Dawud. During this period, when the Islamic world as a whole was under the colonial rule of the Western powers, mass massacres of Muslims and Christians took place in Anatolia and the Balkan geography, and the ethnic composition of the region underwent an intense change (Kévorkian, 2015; McCarthy, 1995). At a time when violence was becoming so commonplace, it is evident that the content of the author's works was presented in the form of religious wars between Christian and Muslim people. In the writings of Dawud, there is no distinction

between Christian and Western states, and Christianity itself is shown as the root cause of all the suffering and brutality that took place during both the Balkan wars and the First World War. I believe that Dawud aimed to show his reader the meaninglessness of the Ottomanism (an ideal thought assuming that all religious and ethnic groups can live together under the Ottoman identity) policy, which has been tried to be implemented in the Ottoman Empire for centuries and that the Empire should develop new policies for its Muslim subjects. As a result of the Balkan Wars, the majority of the Christian population of the Empire was now citizens of the new nation states and the Ottoman Empire was shaped towards a Muslim population consisting mostly of Turks, Arabs and Kurds. For Dawud, the policy of the Committee of Union and Progress (CUP) in the new era is to make a common policy with the Islamic peoples, such as Iran, Indonesia and other Islamic countries.

Thirdly, utilizing this anti-Christian polemic book, Dawud has the opportunity to explain all the social and political problems in the society he joined with his new religion. As we have seen, Dawud informs the Ottoman reader about the missionary activities and warns the state and society that they should be more aware of these groups. Not only these things, he criticizes the educational systems in Islamic societies and shares with them his ideas about how this education system should be. For this reason, although Dawud explained his purpose in writing his refutations as showing the extent to which Christianity had been falsified; he is declaring his own political, ideological perspective throughout his works.

References

- Abdülehad Davud. (1908a). Hindistan İğtişâşları. *Beyanülhak* (Cilt 1, 240-242. ss.).
- Abdülehad Davud. (1908b). Panislamizm: Cemiyet-i Umumiyye-i İslamiyye. *Beyanülhak* (Cilt 1, 284-286. ss.).
- Abdülehad Davud. (1909a) Alem-i İslamiyet: Cava Yahut Yirmi Sekiz Milyon Müslümana Havi Bir Cezire. *Beyanülhak* (Cilt 1, 514-519. ss.).
- Abdülehad Davud. (1909b). Cava. *Beyanülhak* (Cilt 1, 540-541. ss.)
- Abdülehad Davud. (1909c). Sumatra Müslümanları. *Beyanülhak* (Cilt 1, 615-617. ss.).
- Abdülehad Davud. (1910a). Alem-i İslamiyet: Çin Müslümanları-1. *Beyanülhak* (Cilt 3, 1206-1207. ss.).
- Abdülehad Davud. (1910b). Alem-i İslamiyet: Çin Müslümanları-2. *Beyanülhak* (Cilt 3).
- Abdülehad Davud. (1910c). Alem-i İslamiyet: Çin Müslümanları-3. *Beyanülhak* (Cilt 3.)
- Abdülehad Davud. (1910d). Alem-i İslamiyet: Çin Müslümanları-4. *Beyanülhak* (Cilt 3)
- Abdülehad Davud. (1910e). Alem-i İslamiyet: Çin Müslümanları-5. *Beyanülhak* (Cilt 3)
- Abdülehad Davud. (1910f). Alem-i İslamiyet: Çin Müslümanları-6. *Beyanülhak* (Cilt 3).
- Abdülehad Davud. (1910g). İran'ın Vaziyeti Hazırası. *Beyanülhak* (Cilt 3).
- Abdülehad Davud. (1910h). İran'ın Vaziyeti Hazırası-2. *Beyanülhak* (Cilt 3).
- Abdülehad Davud. (1910i). İran'ın Vaziyeti Hazırası-3. *Beyanülhak* (Cilt 3).
- Abdülehad Davud. (1910j). İran'ın Vaziyeti Hazırası-4. *Beyanülhak* (Cilt 3).
- Abdülehad Davud. (1910k). Girit Meselesi ve İngiliz Siyaseti. *Beyanülhak* (Cilt 3, 1314-1317. ss.).
- Abdülehad Davud. (1910l). İran'ın Vaziyeti Hazırası-5. *Beyanülhak* (Cilt 3).
- Abdülehad Davud. (1910m). Türkiye İttihat Etmeli Mi. *Beyanülhak* (Cilt 3, 1445-1447. ss.).
- Abdülehad Davud. (1910n). Türkiye İttifak Etmeli Mi-2. *Beyanülhak* (Cilt 3, 1463-1464. ss.).
- Abdülehad Davud. (1914a). Kırk İki Bin Katolik Misyoner Cemiyeti. *Sebilü'r Reşad* (Cilt 12, 103-105.)
- Abdülehad Davud. (1914b). İngiltere'de Din-i İslam'ın İntişarı-1. *Sebilü'r Reşad* (Cilt 12, 334-335. ss.).
- Abdülehad Davud. (1914c). İngiltere'de Din-i İslam'ın İntişarı-2. *Sebilü'r Reşad* (Cilt 12, 355-356. ss.).

- Abdülehad Davud. (1919a). Kiliselerin İttihadı Mümkün Müdür?. *Sebilü'r Reşad* (cilt 16, 88-90. ss.).
- Abdülehad Davud. (1919b). Katolik ile Ortodoks Kiliselerinin İttihadı Mümkün Müdür?. *Sebilü'r Reşad* (Cilt 16, 133-135. ss.).
- Abdülehad Davud. (1919c). Mühim Bir Eser-i Dini Hakkında. *Sebilü'r Reşad* (Cilt 16, 155-158)
- Abdülehad Davud. (1919d). Anglikan ile Ortodoks Kiliselerinin İttihadı Mümkün Müdür?. *Sebilü'r Reşad* (Cilt 16, 171-173. ss.).
- Abdülehad Davud. (1919e). Kiliselerin Tevhidine Neden Lüzum Görülüyor?. *Sebilü'r Reşad* (Cilt 16, 208-211. ss.).
- Abdülehad Davud. (1920). Hıristiyanlık, Filistin'de Bir Yahudi Hükümetinin Teşekkülüne Müsait Midir?. *Sebilü'r Reşad* (Cilt 16, 103-105. ss.).
- Abdülehad Davud. (1988). *Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed*. (Trans. N.Çam). İstanbul: Nil Yay.
- Abdülehad Davud. (1999). *İncil ve Salıb*. (Sad. Kudret Büyükcoşkun). İstanbul: İnkılab Yayınları.
- Abdülehad Davud. (2003). *Müslüman Olan Papaz*. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Abdürreşid İbrahim. (2003). *Alem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*. İstanbul: İşaret Yay.
- Afyoncu, E. (2000). İbrahim Müteferrika, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 21, 324-327. ss.). İstanbul: DİA.
- Ahmad, F. (1982). Unionist relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914. *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. New York: Holmes and Meier.
- Akiba, J. (2015). Ertuğrul Fırkateyni ile Japonya'ya Ulema Gönderme Girişimi. *Annals of Japan Association for Middle East Studies*.
- Baer, M. D. (2008). *Honored by the Glory of Islam*. New York: Oxford University Press.
- Bakır, S. (2019). "Yeni Belgeler Işığında Abdulahad Davud'un Hayatı ve Fikirleri." MA diss. University of Marmara.
- Bein, A. (2009). "Chapter Three. 'Ulama' and political activism in the late Ottoman Empire: The Political Career of Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi (1869-1954)". In *Guardians of Faith in Modern Times : 'Ulama' in the Middle East*. Leiden, The Netherlands: Brill.
- Daniel, N. (1987). "Polemics: Christian-Muslim Polemics." In *Encyclopedia of Religion*.
- Doğan, A. (2003). Sosyal Darwinizm ve Osmanlı aydınları üzerindeki etkileri (1860-1914).
- Barkey, K. (2008). *Empire of Difference*. New York: Cambridge University Press.
- Demir, A.İ. (2004). *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Demiri, L. & İnce, S. (2018). İbrahim Müteferrika. *Christian-Muslim Relations* (Cilt 12, 154-162. ss). Leiden: Brill.
- Dündar, F. (2019). *Modern Türkiye'nin Şifresi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gaudeul, J.M. (1984). *Encounters & Clashes: Islam and Christianity in History*. Pontificio istituto di studi arabi e d'islamistica.
- Harman, Ö.F. (1988). "Abdulahad Davud." In *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Hoover, J. (2009). "Islamic Monotheism and Trinity." *The Conrad Grebel Review*.
- İbn Hazm, (2017). *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. (Trans. Turkish H.İ. Bulut). İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları
- Kadı Abdülcebbar. (2017). *Tesbitu Delaili'n-Nübüvve*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Karpat, K. (2019). *İslam'ın Siyasallaşması*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kenanoğlu, M. (2004). *Osmanlı millet sistemi: mit ve gerçek*. İstanbul: Klasik.

- Kévorkian, R.H. (2015). *Ermeni Soykırımı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kieser, H.L. (2018). *İskalanmış Barış*. (Çev. A. Dirim). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kildoo, J. (2018). Reading Polemic as Confessional: 'Alī al-Ṭabarī's Critique of Christianity. Arts & Sciences Electronic Theses and Dissertations.
- Krstic, Tijana. (2011). *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*. California: Stanford University Press.
- Lewis, B. (1961). *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press.
- Lewis, B. (2002). *What went wrong?: Western impact and Middle Eastern response*. Oxford University.
- McCarthy, J. 1995. *Ölüm ve Sürgün*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Reynolds, G.S. 2010. *A Muslim Theologian in the Sectarian Milieu*. Leiden: Brill.
- Stern, S.M. 1968. "Abd al-Jabbar's Account of how Christ's Religion was Falsified by the Adoption of Roman Customs." *Journal of Theological Studies*.
- The Islamic Review*. 1929. "A Short Biographical Sketch of Professor 'Abdu'l Ahad Dawud, B.D. *The Islamic Review* 17.
- Thomas, D. 1996. The Bible in early Muslim anti-Christian polemic, *Islam and Christian-Muslim Relations*, 7:1, 29-38, DOI: 10.1080/09596419608721065
- Tunaya, T.Z. 2016. *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1. Kitap (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi

CEZAYİR BAĞIMSIZLIK SAVAŞINDA KADINLARIN KATKISI

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Arş. Gör. Esra ÇİMEN KARAYÜREK

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü

esra.cimen@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0152-4685

Gönderim Tarihi: 15.03.2021 Kabul Tarihi: 12.05.2021

Alıntı: KARAYÜREK, Ç. E. (2021). Cezayir Bağımsızlık Savaşında Kadınların Katkısı. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 3(1), 65-69.

ÖZ: İnsanlık var olduğundan beri, savaşlar insanoğlunun tekâmülünde her zaman başrol oynamıştır. Bu savaşların bazıları ulusların kaderini baştanbaşa değiştirmiştir. Bunlardan biri de Cezayir Bağımsızlık Savaşıdır. Cezayir Bağımsızlık Savaşı, sömürgecilik tarihi açısından sadece Cezayir'i değil, aynı zamanda diğer tüm sömürge toplumlarını da etkilediği düşünülen toplumsal bir olaydır. Bu çalışma, kadınların söz konusu savaşa nasıl ve ne anlamda katkıda bulduklarını üç kategori altında incelemektedir. Bu araştırma sonucunda söz konusu kadınların savaş sırasında siyasi ortamda yer edinmeleri ve ülkelerinin bağımsızlığı uğruna kişisel çıkarlarını arka plana iterek ağırlıklı olarak edebiyat yoluyla savaşa katkıda buldukları görülmüştür. Savaş sonrasında ise görünmez kahramanlar olarak kendilerinden uzunca bir süre söz edilmemiş, ancak son zamanlarda yapılan akademik ve edebî çalışmalarla kahramanlıkları dile getirilmeye başlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cezayir Bağımsızlık Savaşı, sömürgecilik, kadın savaşçılar

Contribution of Women in Algeria War for Independence

ABSTRACT: Since the beginning of humanity, the wars have played a major role in the development of the humankind. Some of these wars have completely changed the fate of the nations, one of which is the Algerian War. In the context of colonialism history, the Algerian War is a social phenomenon considered to have affected not only Algeria, but all the other colonial societies as well. This study analyzes under three categories how and in what sense the women contributed to the mentioned war. As the result of the study, it is observed that these women have contributed to the war mainly through literature, along with holding places in the political environment during the war and pushing their personal to the background for the sake of their country's independence. However, they remained unseen as invisible heroines for a very long time after the war. It is only recently that their valor has been told through academic studies and literary works.

Keywords: Algerian War of Independence, colonialism, women warriors.

Giriş

Kuzey Afrika'nın, yüz ölçümü olarak Sudan'dan sonra en büyük ikinci ülkesi olan Cezayir'in başkenti de Cezayir'dir. Resmî adı Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti olan ülkenin komşuları, kuzeyde Akdeniz, kuzeydoğuda Tunus, doğuda Libya, güneydoğuda Nijer, güneybatıda Moritanya ve Mali, batıda Fas ve Batı Sahra'dır. Kuzey Afrika'nın ilk sakinleri Berberiler olarak bilinmektedir (Layachi, 2004) ancak Cezayir etnik açıdan Arap nüfusunu da barındırmaktadır. Cezayir'in resmi dili Arapçadır.

Köklü ve zengin bir kültür tarihine sahip olan Cezayir, miladi 7. yüzyıl ortalarında İslamiyet'i kabul etmiş ve Osmanlı hâkimiyetinden önce Fatımiler ve Hafisiler gibi devletler tarafından yönetilmişlerdir. İç çatışmalar, kabilecilik ve aşiret kavgaları Kuzey Afrika ülkelerinin kalkınmasına engel olmuş ve İspanyol saldırılarına karşı korunmak isteyen Cezayirli, Oruç Reis ve Barbaros Hayrettin Paşa'dan yardım isteyip kapılarını onlara açmışlar, onlar da o dönemin en güçlü devleti olan Osmanlı Devleti'nin yönetimine girmeyi seçmişlerdir (Shuval, 2002). Böylece 16. yüzyılda Kukû Bölgesi Emiri Ahmed b. El-Kâdi'nin daveti üzerine Afrika topraklarına ayak basılmıştır. Yaklaşık üç buçuk asır Osmanlı himayesinde yaşayan Cezayir sosyal ve kültürel anlamda Osmanlı'dan ciddi bir şekilde etkilenmiştir. O dönemde camiler inşa edilmiş, medreseler kurulmuş ve ilk, orta, lise ve üniversite düzeyinde birçok ilmi müessese oluşturulmuştur (Hizmetli, 1991). 1830 yılına kadar Osmanlı'nın yönetiminde kalan Cezayir 1847'den itibaren Fransa egemenliğine girmiş ve 1848'de resmen Fransız toprağı olarak ilan edilmiştir. Yerli halkın gittikçe fakirleşmesi ve Fransa'dan getirilen kolonların işçileri hâline gelmeleri sürekli isyan etmelerine sebep olmuşsa da Fransız askerleri tarafından bastırılmışlardır. Ancak 20. yüzyılın başlarında sanayi için işgücüne ihtiyaç doğunca, Cezayirli kendi toplumlarının dışına çıkarak Batı'daki siyasal ve toplumsal gelişmelerden haberdar olmaya başlamışlardır. Bu arada Birinci Dünya Savaşından, Çanakkale

Savaşından ve birçok tarihî olaydan etkilenen Cezayir, bağımsızlık hareketine 1954'te başlamış ve nihayet 1962 yılında Fransa'ya karşı bağımsızlığına kavuşmuştur (Sönmez, 2010).

Her ülkede veya toplulukta olduğu gibi bağımsızlık hareketlerinin arkasında adı sanı duyulmayan gizli kahramanlar ve kendilerinden hiç bahsedilmeyen ancak harekete yön veren, destek olan bir kesim sürekli var olmuştur. Cezayir'in bağımsızlık savaşı öncesi ve savaş sürecinde de kendilerinden bahsedilmeyen ama toplumu etkileyen kadınlardan söz edilmektedir. Cezayir Savaşı'nda da kadınların katkısı unutulmuş ve bu durum ancak 1980'lere kadar devam edebilmiştir. Malika El Korso'ya göre Cezayirli kadınlarla ilgili tarih yazımının özellikle iki zorluğu vardır; birincisi yazılı arşiv ve belgelerin eksikliği, ikincisi hâlâ söz konusu kadınların en büyük mücadelesi olmaya devam eden duygusal ve ahlaki ilişkileridir (El Korso 1998). Her ne kadar 1960'lı yıllarda makilerdeki kadınların mücadeleleri romanlara konu olmuşsa da bu konuya ilk kez akademik bakış getiren kadın *Savaşta Cezayirli Kadınlar* adlı doktora teziyle Djamilia Amrane'dır (Brodziak, 2014).

Bu çalışmada önce bağımsızlık savaşı sırasında, ardından da savaş sonrası kadın haklarının iyileştirilmesi için öncelikle kadınların savaşa bizzat katılarak sağladıkları katkı ele alınacaktır. İkinci olarak edebiyat yoluyla sağladıkları katkı ve son olarak da savaş öncesi ve sonrasında kaydoldukları sivil toplum kuruluşları veya siyasi partilerle sağladıkları katkı ele alınacaktır.

Savaşa Bizzat Katılan Kadınlar

Nüfusun neredeyse yarısını oluşturan kadınların savaş döneminde neler yaptıklarını anlayabilmek için öncelikle 1950'li yıllardaki Cezayirli kadınların durumundan kısaca bahsedilebilir. Akdenizli, Müslüman, Berber ve sömürge olan Cezayirli kadınlar dört parçaya bölünmüş durumdaydılar. Kadınlar için Akdenizli olmak güncel dönemin kölesi olmak gibiydi. Cezayir'de İslam'ın etkisi temel ilke olmakla birlikte özellikle de kadınlarla ilgili olan haklar toplumsal yapı ve geleneklerle perdelenmiştir (MacMaster, 2012). Mesela İslam'da kadına dönemine göre devrim niteliğinde sayılabilecek miras hakkı tanınmış ancak Cezayir bu Müslümanlık hakkını yok saymıştır. Cezayirli kadınlar fakirliğe, küçük düşürülmeye ve baskıya maruz kalmışlardır ve ayrıca sömürge zihniyeti kadını iyice eve hapsetmiştir. Avrupa'nın "modern kadın" imajı sömürge ülkelerinde "istenmeyen kadın" imajına dönüşmüştür. Savaşa kadar, Cezayirli kadınlar sömürgeciler tarafından politik hayattan da uzakta tutulmuşlardır. Var olan iki siyasi partide de kadınlara çok küçük bir yer ayrılmış ve kadınların durumuyla ilgili yapılacak çalışmalar hep ileri tarihe ertelenmiştir. Hem iş hem de siyasi hayattan men edilen kadınların evlenmekten başka yapabilecekleri bir şeyleri kalmamıştır (Amrane, 1992). Cezayirli yazar, feminist aktivist ve avukat olan Wassyla Tamzali, kadınların Cezayir bağımsızlık savaşında çok önemli roller aldıklarını, ancak erkek egemen bir toplumda makilerde savaşan kadınların adlarının yok sayıldığını daha sonra da siyasi arenadan silindiklerini ve bunların da başlarındaki emir komuta zinciri nedeniyle gerçekleştiğini açıklamaktadır. Bu duruma bir örnek olarak da makide bağımsızlık ve yaşam mücadelesi verip savaşı kazandıktan sonra sahip oldukları en değerli şeyi, devrim imgesini lekelememek adına diğer tüm kadınlar gibi her şeyden vazgeçen UNFA (Union National des Femmes Algeriennes – Ulusal Cezayirli Kadınlar Birliği)'in eski başkanı Dr. Nefissa L.'nin yirmi yıl sonraki tanıklığıyla kadınların savaş sonrası kendilerini nasıl geri plana attıklarını paylaşır (Tamzali, 2006).

Bunun yanı sıra FLN'nin (Front de Liberation Nationale- Cezayir Kurtuluş Cephesi) ve Fransız polisinin arşivlerini incelemek neredeyse imkânsız olduğundan Cezayir Savaşı'yla ilgili çalışma yapmak oldukça zor olsa da birtakım belgelere ulaşılabilmektedir. Bu belgelere göre savaşa katılan Cezayirli kadın militanların sayısı 10 949'dur. Bu da toplam militanların %3,1'ine tekabül etmektedir. Mujahidat resmi dosyasına göre de savaşa katılan müjahlidlerin sadece %3'ünün kadınlardan oluştuğu belirtilmektedir (Meynier 2003:309). Bu yüzdeler az gibi görünüyorsa da ikinci dünya savaşına katılan Avrupalı kadınların sayısına yakındır. Ayrıca bu sayı sempatican veya dönemlik olarak savaşa katılan kadınları içermemekte sadece Cezayir Kurtuluş Cephesi Sivil Örgütü'nde veya Ulusal Kurtuluş Ordusu'nda eğitilen savaşçıları içermektedir. Bu savaşçıların küçük bir kısmı "maquisardes" olarak adlandırılan ve makilerde çok zor şartlar altında savaşan kadınlardan, diğer küçük bir kısmı ise "fidayate" olarak adlandırılan ve şehir merkezlerine gidip bomba yerleştirerek savaşan kadınlardan oluşmaktadır. "Moussebilate" olarak adlandırılan ve söz konusu savaşçıların en büyük bölümünü oluşturan kadınlar ise bağlantı ajanlığı, fon toplayıcılığı, sekreterlik ve dikiş gibi işler yapmışlar ancak en önemli görevleri kendilerine gelen diğer militanları iyileştirmek ve onlara kalacak yer temin etmek olmuştur (Amrane, 1992; MacMaster, 2014). FLN'nin silahlı kanadı olan ALN (l'Armee de Liberation National-Ulusal Kurtuluş Ordusu)'nin 1956 yılının

ağustos ayında yaptığı Soummam Kongresinden sonra ALN'nin komuta bölgeleri *wilâya(s)*, *mintaqa(s)*, *nâhiyya(s)*, *qism(s)* şeklinde belirlenmiş ve makilerdeki kadınların %42'si hemşire, %44'ü aşçı olarak kayıtlara geçmişse de genelde raporlarda rütbeler erkeklere verilmiş ve birçok yerde de kadınların zikredilmediği görülmüştür (Meynier, 2003, s. 310).

Mücadeleye Edebiyat Yoluyla Katkı Sağlayan Kadınlar

Savaşa bizzat militan olarak katılmayıp, ellerinden geldiğince hem bağımsızlık mücadelelerine katkı sağlamak hem de kadın haklarını tartışıp iyileştirmek amacıyla kendi savaşlarını edebiyat yoluyla yapan kadınlar da bulunmaktadır. Benjamin Stora'ya göre, 1955-1962 yılları arasında savaşla ilgili kadınlar tarafından yayımlanan 28 eser bulunmaktadır. Müslüman, Yahudi ya da Avrupalı olsun, kadınların savaş sırasında kendilerini yazılı olarak ifade etmeleri o dönemde yaygın görünen bir durum değildi. Ancak Assia Djebar (*Les Impatient*, Julliard, 1958) ve Zohra Drif (*La Mort de mes Freres*, Maspero, 1960) söz konusu eserleriyle kadınların sesi olabilmışlerdir (Stora, 2003, ss.129-130).

Fransa'ya karşı verilen bu savaşa uzun vadede edebiyat yoluyla katkı sağlayan Cezayirli kadınlar üzerine yapılan araştırmalarda, bu kadınların dört farklı nesil olarak ele alınabilecekleri görülmüştür. İlk nesil 1882-1928 tarihlerinde roman, öykü ve biyografi türünde eserler veren Fadhma Ait Mansour Amrouche, Taos Amrouche, Djamilia Debèche, Myriam Ben, Leïla Aouchal adlı yazarlardır. Bu neslin eserlerinin en önemli özelliklerinden biri, neredeyse hiçbir yazarın mahlas kullanmamış olmasıdır. Frankofon bir ortamdan gelmektedirler ve Taos Amrouche berberi ve Katolik'tirler (Déjeux, 1994, s. 21). Bu dönem kadınlarının eserleri Paris ve Cezayir'de yayımlanmıştır. Otobiyografi türünde yazılan bu eserlerin ana konusunda benlik arayışının işlendiği görülmüştür. İkinci nesil, 1930-40 yılları olarak düşünülebilir ve Corinne Chevallier, Assia Djebar, Zoubeïda Bittari (Louise Ali-Rachedi), Bedy Bachir (Baya el Aouchiche)'den oluşmaktadır. Genelde mahlas kullanan bu kadınların sosyal çevrelerine bakılacak olursa burjuva, şehirli ve eğitilmiş oldukları görülmektedir ve eserlerini genellikle Fransa'da yayımlatmışlardır. Temel konuları savaş ve kadının durumu, asimilasyonun ve köleliğin reddedilmesidir. Mesela Assia Djebar *Yeni Dünya Çocukları* adlı eserinde Hassiba karakterini yaralıları iyileştirmek için dağa göndermiştir (Brodziak, 2014). Üçüncü nesil 1940-50 yılları olarak belirlenmiştir ve Sebbar, Lemsine, Zinaï-Koudil, Mechakra, Djabali ve Houfani-Berfas'tan oluşmaktadır. Mahlas kullanmamışlardır ve bazıları kırsal kesimde, birinin de Fransa'da doğmuş olması dışında hiçbiri başkent Cezayir'de doğmamıştır. Eserlerini genel olarak Fransa'da yayımlatmışlardır. Temel konuları, sürgün ve melezliktir. Eserlerinde kökenlerini tanımları, Cezayir ve Doğu'daki kişileri yok etme olarak kendini göstermektedir. Oryantalist miras ve Cezayir kültürünü gururla üstlenmişlerdir. Evlilik dışı aşklar, bekâr anneler, zina gibi sosyal problemlerin üzerinde durmuş ancak savaş konusuna daha az yer vermiş olsalar da Mechakra makideki kadınların mücadelelerini temsil eden "la grotte éclatée -Parçalanmış Mağara-" adlı bir roman yayımlatmıştır (Brodziak, 2014; Déjeux, 1994). Dördüncü nesil tamamen Cezayir dışında doğan kadınlardan oluşmaktadır ve yaşça diğer nesillere göre daha gençlerdir. Boukhort, Fghalem, Lachmet, Touati, Wakas ve Belghoul bu dönemin yazarları olarak sayılabilirler. Tüm eserleri Fransa ve Kanada'da yayımlanmıştır. Hiçbiri savaştan söz etmemiştir. Daha ziyade kadınların durumunu ele almışlar ve bu sorunları daha agresif bir kalemle dile getirmişlerdir. Eserlerinde benlik arayışları sosyal ve tarihsel varoluş meselelerinden çok daha önemli bir yer tutmuştur (Kassoul, 1999). Bu şekilde eserlerini yayımlatabilen kadınların en büyük şansları, ergenlik dönemine girer girmez hemen evlendirilmemeleri ve okula gitme şanslarının olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bazı kadınlar ise yazmışlarsa bile nasıl yayımlatacaklarını bilemediklerinden ortaya çıkamamıştır (Déjeux, 1994, s. 177).

Örgütlere Kayıtlı Kadınlar ve Siyasi Roller

Kadınlar bağımsızlık savaşında bu kadar aktif rol almış olmalarına rağmen dışlanmışlar ancak yine de erkek egemen toplumun yönetim kademelerinde, silik de olsa kendilerine bir şekilde yer edinmeyi başarmışlardır. Bu bağlamda Ulusal Cezayirli Kadınlar Birliği (UNFA), Cezayir Kurtuluş Cephesinin (FLN) bir örgütü olarak kurulmuş ve ilk kongresi de 19-23 Kasım 1966 yılında yapılmıştır. Özellikle de 1975 yılından itibaren, Fransız okullarına giden ve hatta üniversite okuyan kadınlar daha görünür olmaya, özgürlükçü yerlerde çalışmaya başlamış ve hatta hükümet kanadında bile çalışmışlardır. Arap dili romancısı Zhor Ounissi, bir süreliğine kabinede bakanlık yapmıştır (Déjeux, 1994, s. 25). Ancak tüm bu uğraşlara rağmen kendilerine hiçbir zaman hak ettikleri değer verilmemiştir. Kendilerini bizzat sömüren Fransa topraklarında da Cezayir'in bağımsızlığı için uğraşan kadınlar var olmuştur. 1961-62 yıllarında

FLN'nin Fransa Federasyonu, Paris'in banliyölerinde "Kadın Kollarını" açmıştır ve bu pek bilinmemektedir. Bu kol çok kısa ömürlü olsa da -sadece bir yıl sürmüştür- yakın gelecekte bağımsızlık sonrası toplumu inşa etmek için tasarlanmış devrimci bir programın kalbine kadınların kurtuluşunu yerleştirmeyi amaçlamıştır. Kadınların sadece emirleri uygulayan kişiler oldukları bakış açısından yola çıkarak daha radikal bir program önermiştir. En muhafazakâr milliyetçiler bile bu ölüm mücadelesinde "fidayate", sü-rücü veya ajan olmak için örtülerinden ve ataerkil toplumun tüm ayrımcılıklarından -bağımsızlıklarını kazandıktan sonra kendi doğal düzenlerinin geri yükleneceğini düşünerek- bir süreliğine de olsa ayrılmak zorunda olduklarının farkına varmışlardır. Bu bağlamda Sovyetler Birliği, Küba ve Vietnam'daki devrimci hareketlerle yakından ilgilenen ve aynı zamanda Marksist olan Rabah Bouaziz, kadınların seferberliğinin ve özgürleşmesinin modern bir ulus inşa etmek için şart olduğunu kabul eden bir entelektüel olarak ve eşi Salima ile çok zor koşullarda Cezayirli ailelerin sömürgeleştirilmesindeki yıkıcı etki üzerine önemli bir sosyolojik çalışma hazırlayıp yayımlatmışlardır (MacMaster, 2012). Normalde Almanya'da ikamet eden ama Paris'e de sürekli kaçak olarak gelen çift aynı zamanda sol kanattaki, Jean -Paul Sartre, Francis Jeanson, Simone de Beauvoire gibi sanatçı ve entelektüellerle yakın temas halinde olmuşlardır. FLN artık kadın konusunu ötelemeye başlayınca Bouaziz çifti yeni bir kadın oluşumu için öneride bulunmuş ve kendilerine karşı çıkılmasına rağmen bir proje hazırlamışlardır. Bu projeye göre, kadınlar, Fransa'da yaşadıkları için daha dezavantajlı olmalarına (çünkü ne iyi derecede dil biliyorlar, -sadece Arapça ve Berberice konuşmaktaydılar- ne de okuma yazmaları vardı) ve çocuklarla ilgilenmek zorunda olmalarına rağmen kurtuluş mücadelesinde daha dinamik ve önemli bir rol oynamışlardır (MacMaster, 2012).

Kadınlar arasında siyasi bir farkındalık gelişmiş bölgeselcilik fikri zayıflatılıp birlik ruhu öne çıkarılmıştır. Buna karşılık okuma yazması bile olmayan bu göçmen Cezayirli kadınlar örgütlenmemiş, yapılandırılmamış ve herhangi bir kuruma üyelikleri yaptırılmamıştır. Bağımsızlık savaşından önce %96'sı okuma yazma bilmeyen kadınlar sınıfsal, etnik ve sosyal ayrımcılığa maruz kalmış, kurulan kadın derneklerine rağmen ne sömürge devleti ne de milliyetçi hareket kadının toplumdaki konumuyla ilgilenmiştir (MacMaster, 2014). Bu durum da FLN'nin kadınları sadece araç olarak kullandığını, erkeklerin emirlerini açıklama yapmadan yerine getirmelerini sağladığını ve kadınların emeklerinin boşa harcadığını gösterdiğini düşündürmektedir. Proje, erkeklere, kadınların ilerlemesini engellemekten ve sömürge kökenli baskıyı pekiştirmekten kaçınmalarını tavsiye eden bir mesajdı. Bu süre zarfında kadınların nasıl organize edildiğine bakıldığında, çok farklı yaş grupları, medeni durumları ve eğitim durumları olduğu görülmekte ancak anahtar sorumlulukların verildiği kadınların özellikle okuryazar olduğu, dikkate değer rapor yazabildikleri ve mücadelede tam zamanlı yer alabilmek için eş çocuk gibi aile yükümlülüklerinden mümkün olduğunca uzaktaki kadınlardan seçildiği görülmüştür. Genel anlamda Cezayir toplumu, elverişsiz ve tehlikeli koşullar altında bağımsızlık mücadelesini desteklemiş olsa da Salima Bouaziz'e gönderilen raporlardan grup liderlerinin, kadınları seferber etmek için çok güçlük çektikleri, kadınların gecekondularda, birçok çocukla ve hamilelikle olumsuz koşullarda yaşadıklarını ortaya koymuştur (MacMaster, 2012). Tüm bu olumsuz koşullara rağmen kadınlar ellerinden geleni yapmışlardır ancak -ataerkil toplumlarda sıklıkla görülen- geleneklerin öne sürülmesi, dinin bahane edilmesiyle kadınların görünürlükleri kısa sürede unutturulmuştur. Savaştan sonra zaten cephede yorulmuş olan kadın bir de siyasal sahnedeki, uğruna savaştığı sosyal projeden dışlanmış ve kendini işe yaramaz hissettirilmiştir. Hiçbir şekilde sorumluluk pozisyonu verilmemiş, verilse de figüran olarak kullanılmışlardır. İlk Ulusal Kurucu Mecliste 194 üyenin 10'u aktivist kadınlardan oluşmaktayken, İkinci Mecliste 138 üyenin sadece 2'si kadınlardan oluşmuştur, Röportaj yapılan 88 kadın militanın 59'u bağımsızlıktan sonra yasal bir kadroda siyasi hiçbir aktivitede bulunmadığını beyan etmiştir (El Corso, 1998).

Sonuç

Fransızların sömürgeci zihniyetine karşı çıkan Cezayirli, Bağımsızlık Savaşında çok ciddi kayıplar vermiş, Fransızlara karşı kazanılan bu savaşta kadınların çok önemli katkılar sağladıkları görülmüştür. Savaş süresince verilen kayıplar arasında kadın şehitler de bulunmaktadır.

Bağımsızlık kazanıldıktan sonra kadın militanlar sosyal hayatta kaybolmuşlardır. Ulusal özgürlük savaşının savaşçıları yeni Devlet'in kurulması ve siyasi kurumların yapılandırılması için çağrılmışlardır ancak kadınların sayısı yok denecek kadar azdır. Kadınlara sorumluluk gerektiren hiçbir önemli görev verilmemiştir. Yedi savaş yılının verdiği yorgunlukla kişisel hırsları ve siyasi eğitimleri olmayan bu kadınlar, normal yaşamlarına dönmeyi dileyip kendilerini topluma bırakmışlardır. Ancak yaşadıklarını, aile hayatlarının normlarını dönüştürerek dışa vurmuşlar, hatta aile ile ilgili yasayı geriye dönük bulduklarından 1988 yılında bu eski kadın savaşçıları ilk protestolara katılmışlardır. Maalesef savaşta çok başarılı işler yapmalarına rağmen sonradan siyasi hayatta aktif rol alamamışlardır. Ancak siyaset hayatından hemen silindikleri için veya kendi hayatlarını bizzat kaleme al(a)madıklarından Cezayir Bağımsızlık Savaşı'nı anlatan eserlerde bile onlardan yeterince söz edilmemiştir (Amrane 1992). Her savaşın gizli kahramanları olduğu gibi Cezayir Savaşı'nın da gizli kahramanları bütün sıkıntı, eziyet ve sorunlara rağmen ellerinden gelenin en iyisini yapan, önceleri adı sanı pek duyulmamış ama şimdilerde yavaş yavaş kendilerinden bahsedilen kadınlar olmuştur.

Kaynakça

- Amrane, D. (1992). *Les combattantes de la guerre d'Algérie*. Matériaux Pour l'histoire de Notre Temps, 26(1), 58–62.
- Brodziak, S. (2014). *Les femmes et la guerre de Libération nationale/guerre d'Algérie: Entre mémoire ancienne et écritures récentes*. Dalhousie French Studies, 103, 23–32.
- Déjeux, J. (1994). *La littérature féminine de langue française au Maghreb*. Karthala éditions.
- El Korso, M. (1998). La mémoire des militantes de la Guerre de libération nationale. *Insaniyat Revue Algérienne d'anthropologie et de Sciences Sociales*, 3, 25–51.
- Hizmetli, S. (1991). *Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 32(1), 1–21.
- Kassoul, A. (1999). *Femmes en texte. Petite histoire de la littérature algérienne d'expression française 1857-1950*. Revue Algérienne d'anthropologie et de Sciences Sociales, 9, 67–72.
- Layachi, A. (2004). *Ethnicité et politique en Algérie. Entre l'inclusion et le particularisme berbère*. NAQD, 1, 27–54.
- MacMaster, N. (2012). *Des révolutionnaires invisibles: Les femmes algériennes et l'organisation de la Section des femmes du FLN en France métropolitaine*. Revue Dhistoire Moderne Contemporaine, 4, 164–190.
- MacMaster, N. (2014). *L'enjeu des femmes dans la guerre*. Dans: Abderrahmane Bouchène éd., Histoire de l'Algérie à la période coloniale: 1830-1962 (pp. 539-546). Paris: La Découverte.
- Meynier, G. (2003). *In Jean-Charles Jauffret, Des hommes et des femmes en guerre d'Algérie*. Paris: Autrement.
- Shuval, T. (2002). *Remettre l'Algérie à l'heure ottomane. Questions d'historiographie*. Revue Des Mondes Musulmans et de La Méditerranée, 95–98, 423–448.
- Stora, B. (2003). *in Jean-Charles Jauffret, Des hommes et des femmes en guerre d'Algérie*
- Sönmez, Ş. (2010). *Cezayir bağımsızlık hareketinin Türk basınına yansımaları (1954–1962)*. Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(12), 289–318.
- Tamzali, W. (2006). *Les femmes oubliées de la révolution algérienne*. Les Temps Modernes, n° 641(7), 45–63.

TRANSITIONAL JUSTICE AND NATIONAL CIVIL SOCIETY: A CASE FOR SIERRA LEONE¹

RESEARCH ARTICLE

Beamie-Moses Seiwoh
Oxford Brookes University
Humanitarian Action and Peacebuilding
mseiwoh@yahoo.co.uk
ORCID: 0000-0002-6854-4499

Gönderim Tarihi: 06.04.2021 Kabul Tarihi: 17.05.2021

Alıntı: SEIWOH, B. M. (2021). Transitional Justice and National Civil Society: A Case for Sierra Leone. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 3(1), 70-78.

ABSTRACT: National civil society has played an integral role in the promotion and support of transitional justice mechanisms in countries and societies that have emerged from protracted armed conflict and repressive authoritarian regimes. These mechanisms have been used to hold national governments to account for human rights violations and international crimes, raise awareness and mobilise society to participate in transitional justice mechanisms, and provide a range of services to victims and witnesses of human rights violations. In the case of truth commissions, they have also been involved in monitoring and disseminating the outcomes and lessons learnt from transitional justice mechanisms to a wider national audience. Furthermore, they have been advocating with national governments and developmental partners to implement the recommendations of the truth commissions. The roles of national civil society in transitional justice mechanisms have been captured in three phases: prior conception and formation, and operations and post-transitional justice mechanisms. There has, however, been little examination of the critical roles played by national civil society in these three phases, particularly in Sierra Leone. Therefore, this article provides an overview of the concept of civil society and its role in transitional justice in post-conflict countries, or countries which are emerging from repressive authoritarian regimes. Lastly, it more broadly examines Sierra Leone's dual transitional justice approach and the role of national civil society in achieving transitional justice in Sierra Leone.

Keywords: Transitional justice, Peacebuilding, Civil Society, National Civil Society

Geçiş Dönemi Adaleti ve Ulusal Sivil Toplum: Sierra Leone Örneği

ÖZ: Ulusal sivil toplum, uzun süreli silahlı çatışmalardan ve baskıcı otoriter rejimlerden doğan ülke ve toplumlarda geçiş dönemi adaleti süreçlerinin teşvik edilmesinde ve desteklenmesinde ayrılmaz bir rol oynamıştır. Bu süreçler, ulusal hükümetleri insan hakları ihlallerinden ve uluslararası suçlardan sorumlu tutmak, farkındalığı artırmak ve toplumu geçiş dönemi adaleti süreçlerine katılmaları için harekete geçirmek ve insan hakları ihlallerinin mağdurlarına ve tanıklarına bir dizi hizmet sunmak için kullanılmıştır. Hakikat komisyonları söz konusu olduğunda, geçiş dönemi adaleti süreçlerinden öğrenilen sonuçların ve derslerin izlenmesi ve daha geniş bir ulusal kitleye yayılmasına da dâhil oldular. Ayrıca, hakikat komisyonlarının tavsiyelerini uygulamak için ulusal hükümetler ve kalkınma ortaklarıyla birlikte savunuculuk yapıyorlar. Ulusal sivil toplumun geçiş dönemi adaleti süreçlerindeki rolleri üç aşamada ele alınmıştır: ön anlayış ve oluşum ve operasyonlar ve geçiş dönemi sonrası adalet süreçleri. Sivil toplumun bu üç aşamada, özellikle de Sierra Leone'de oynadığı kritik rollere ilişkin çok az inceleme yapılmıştır. Bu nedenle, bu makale sivil toplum kavramına ve çatışma sonrası ülkelerde veya baskıcı otoriter rejimlerden doğan ülkelerde geçiş dönemi adaletindeki rolüne genel bir bakış sunmaktadır. İkinci olarak, Sierra Leone'nin ikili geçiş dönemi adaleti yaklaşımını ve Sierra Leone'de geçiş dönemi adaletinin sağlanmasında ulusal sivil toplumun rolünü daha geniş bir şekilde incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Geçiş dönemi adaleti, Barış inşası, Sivil Toplum, Ulusal Sivil Toplum

Introduction

Countries and societies which have emerged from conflicts and repressive authoritarian regimes face a set of challenges in handling the legacies of past human rights abuses and being able to promote peace and reconciliation to individuals, communities and the nation (Hazan, 2004). In trying to deal with past injustices as part of efforts to build peace through accountability, most countries tend to employ transitional justice mechanisms. Some have deployed them as means of reconciling divided societies torn

¹ Beamie-Moses Seiwoh has worked in Iraq, the Democratic Republic of Congo, Afghanistan, and Sierra Leone on development, humanitarian, peace and security, and human rights issues. He holds a Master of Arts in Humanitarian Action and Peacebuilding from Oxford Brookes University, United Kingdom; Master of Science in Development Studies from Njala University, Sierra Leone, and Master of Arts in Sociology of Law from the International Institute of Sociology of Law, Spain.

apart by wars, some as a means an accountability instrument, and others have had both objectives (Hazan, 2006). The latter sought to hold to account those who bear the ‘greatest responsibility’ for human rights violations. Together, truth commissions and judicial proceedings have sought to end the culture of impunity and promote sustainable peace and development.

To support transitional justice mechanisms, national civil society has played an integral role in the promotion and support of transitional justice mechanisms in countries and societies that have emerged from protracted armed conflict and repressive authoritarian regimes. These mechanisms have been used to hold national governments to account for human rights violations and international crimes, raise awareness and mobilise society to participate in transitional justice mechanisms, and provide a range of services to victims and witnesses of human rights violations.

In the case of truth commissions, they have also been involved in monitoring and disseminating the outcomes and lessons learnt from transitional justice mechanisms to a wider national audience. Furthermore, they have been advocating with national governments and developmental partners to implement the recommendations of the truth commissions. The roles of national civil society in transitional justice mechanisms have been captured in three phases: prior conception and formation, and operations and post-transitional justice mechanisms. There has, however, been little examination of the critical roles played by national civil society in these three phases, particularly in Sierra Leone.

Therefore, this article provides an overview of the concept of civil society and its role in transitional justice in post-conflict countries, or countries which are emerging from repressive authoritarian regimes. Second, it more broadly examines Sierra Leone’s dual transitional justice approach and the role of national civil society in achieving transitional justice in Sierra Leone.

The Concept of Civil Society

Civil society is a concept which lacks a clear definition (Jeffery, 2013, p. 107). It can be applied to a vast array of non-state actors including, but not limited to: non-governmental organisations (NGOs); associations; church and faith-based groups; trade unions; sporting associations; youth groups; and issue-focused organisations. It can also be applied using values, concerns, motivating philosophies, financial means and degrees of political, religious and/or ideological motivation. Regardless, civil society today operates as a kind of ‘floating signifier’, carrying connotations of ‘civility and virtue’ (Shepherd, 2015, p. 893) and is seen to operate in the intersection between state and society.

To bring some context to what is understood by civil society, the origins of the concept can be examined, which are often said to have manifested during the Enlightenment period alongside the emergence of the ‘secular state’ (Jeffery, et al., 2017, p. 381). The seventeenth-century philosophers Hobbes and Grotius stated that a “civil” well-ordered society was essential, whilst for Locke, civil society was the same as the ideal ‘civilised’ state, in contrast to primitive and savage societies. In the eighteenth century, the term ‘civil society’ most popularly referred to a life separate from the state and religion (Jeffery, et al., 2017, p. 382). Civil society became known as a way to guard individual rights against the overuse of state power (Glasius, et al., 2004). Voluntary associations were seen as essential in regulating the power of centralised institutions and protecting pluralism (Edwards, 2004, p. 7).

The notion of civil society resurged in the 1980s when the Cold War ended and socialism collapsed. Political parties and the media increasingly used the term civil society to refer to voluntary associations which had previously been state-controlled – from sports clubs to national groups (Hann, 1996, p. 45). The idea began to signify “utopian conditions, of democratic participation and tolerance, the antithesis of totalitarianism” (Hann, 1996, p. 45). The ‘third wave’ of transitioning from authoritarian rule to democracy occurred in Latin America and Eastern Europe and further reinforced these concepts (Huntington, 1993; Jeffery, et al., 2017, p. 382). The emergent civil societies in these areas have been “credited with effective resistance to repressive authoritarian regimes, democratising society from below while pressuring authoritarians for change” (Foley and Edwards, 1996, p. 38).

Many of the civil society movement protagonists became the main actors in the 1980s’ transitional justice debates. These actors “brought with them a set of agendas that emphasised, among other priorities, the pursuit of formal state-led responses to human rights violations” (Jeffery, et al., 2017, p. 382). These agendas had a significant influence on the understanding of ‘transitional justice’ and civil society’s role in advancing a transitional justice agenda, the idea of which became equated with legal responses to

past violence, including legal accountability for human rights violators and legal-institutional reform. Civil society began to support this agenda and was distinct from the state (Jeffery, et al., 2017, p. 383).

The relationship between civil society and transitional justice began in the 1980s and is still evolving as a field of transitional justice. Concerns from transitional justice scholars and practitioners now encompass transitions from authoritarian rule to democracy and from conflict to peace (Jeffery and Kim, 2014, p. 5). Since the 1990s, transitional justice mechanisms have formed a greater component of the United Nations (UN) 'tool-kit' for successful peacebuilding after conflicts (Subotic, 2009, p. 21; Kent 2012, p. 5). The field is now wider and encompasses additional mechanisms, including truth commissions, institutional reforms, vetting procedures, customary reconciliation processes, memorialisation and reform of the history curriculum. This has occurred together with an increased interest in 'localising' transitional justice and adapting transitional justice to meet the requirements of post-conflict societies (Shaw, et al., 2012).

These shifts have renewed interest in civil society actors and what civil society can achieve. While civil society remains secular, it is also seen as the repository of 'local knowledge' and is crucial to increasing public debate about transitional justice mechanisms and norms (Kelsal, 2005, p. 18). Regarding peacebuilding and state-building intervention, civil society is sometimes used to propose notions of "autonomy, population participation and democratic validation" (Jeffrey, 2013, p. 113). It is believed to "carry the best hopes for a genuine democratic counterweight to the power-brokers, economic exploiters and warlords" (Poulligny, 2005, p. 496). These assumptions tend not to be critically examined (Hovil and Okello, 2011; Subotic, 2012, p. 112).

Transitional Justice and National Civil Society

Civil society is closely interconnected to the fate of transitional justice and has often documented human rights abuses in civil conflicts or counterinsurgency action, which subsequently justifies attempts at transitional justice. In a post-conflict scenario, civil society advocates for accountability of the past. However, civil society has often criticised the Government's pursuance of transitional justice and, where government actions are insufficient, the civil society conducts its investigations into past abuses of human rights.

Civil society commonly suffers during civil conflict or under government repression. However, some will not be cowed. For example, the Mothers of the Plaza de Mayo, at the risk of torture and death, marched in central Buenos Aires to demand that the Argentine military junta reveal the fate of their 'disappeared' loved ones. The Mothers drew attention to the Government's human rights violations, with the resulting publicity hindering the junta's international diplomacy.

In the Southern Cone, the Chilean Catholic Church-based Vicaría de la Solidaridad, the Center for Legal and Social Studies and the Mothers of the Plaza de Mayo of Argentina, and Uruguay's Office of the Regional Service for Peace and Justice pressured governments before and after democratic transition by publicising proof of human rights violations (Bickford, 2000). This helped to achieve accountability through trials or truth commissions both during and after the political transition. In the post-conflict environment, civil society maintains a crucial role in achieving justice for past violations of human rights. Where NGOs have survived or been revived after conflicts, they can pressure the transitional government to conduct investigations into past human rights abuses. Victim groups, where they have not already done so, often emerge in a transitional context.

They have much interest in investigating and punishing offenders and can have significant influence; "Mothers" groups, for instance, have responded powerfully to systematic, widespread violence. Civil society can occasionally provide counterweights to any perpetrator in post-conflict contexts and the latter frequently have significant power and incentives to restrict the scope of transitional justice.

Domestic groups can also have significant roles in determining transitional justice mechanisms. For example, human rights groups frequently supply legal expertise to pressure the judicial system to act on past violations of human rights. In Argentina and Chile, they have designed innovative legal arguments, for instance, redefining a disappearance as a kidnapping to avoid statutes of limitations. In Guatemala, the Alliance Against Impunity has ensured that the National Reconciliation Law excludes amnesty for gross human rights violations, e.g. genocide (Popkin and Nehal, 1999).

In South Africa, national NGOs assisted with drafting legislation that established the Truth and Reconciliation Commission (Hayner, 2001). The Commission selection process also involved representatives

from government and civil society; the nominees were debated amongst human rights and survivor groups (Sarkin, 1996). In Guatemala, the Assembly of Civil Society played an important role in achieving an agreement between the government and the rebels for a truth commission as a component of the UN-brokered peace agreement (Whitfield, 1999).

In the design of compensation measures, civil society helps to ensure that needs will be met, and that compensation will be received. The South African reparations programme was introduced after extensive consultations with survivor groups, community organisations, religious groups and South African and international NGOs (Graybill, 1998). In general, when human rights organisations and the Church are more substantial, then transitional justice policies are better (Barahona de Brito, 1997).

Post-conflict situations involve external powers on an increasing basis. The UN has been involved in several transitional justice experiments, providing technical and financial support to the truth commissions in El Salvador, Guatemala, and the hybrid tribunals in East Timor and Sierra Leone. Thus, domestic groups can offer local perspectives to international actors to help with post-conflict reconstruction (Roht-Arriaza, 2002). However, there is significant variation in the willingness of external actors to take this advice.

Even after selecting the transitional justice mechanisms, civil society maintains a vital role. Groups put pressure on governments to continue their investigations, and for funding truth commissions and reparations programmes, and to have full cooperation with investigations. Because they tend to have greater credibility in communities, local organisations can win the cooperation of those who are untrusting of governmental entities. Community trust also allows NGOs to encourage support and additional resources for exhumations and reburials. Consequently, truth commissions or criminal investigators can gather additional information. Civic leaders often act as commissioners and usually stem from a pool of neutral, widely respected members of society, including activists, lawyers and clergy.

During and after conflicts, civil society groups can provide vital trauma-support for human rights violation victims. Truth commissions and trials are reliant on survivor testimony, but often provide little support towards facilitating psychological and physical healing. Recalling their suffering can be painful for victims and bring on post-traumatic stress. In this regard, professional and religious organisations often have a crucial role. For example, in South Africa, this includes the Centre for the Study of Violence and Reconciliation Trauma Clinic and the Trauma Centre for Survivors of Violence and Torture which provided counselling and care, as did other victim groups.

Since truth commissions are temporary, they cannot establish if governments act on their findings. Thus, civil society can provide pressure towards implementing the Commission's recommendations for reform. When the government is uninterested, civil society has translated the truth commission reports into local languages and printed and distributed them. Therefore, transitional justice efforts which focus on reconstructing society can help re-energise civil society groups and refocus their effort (Roht-Arriaza, 2002). Civil societies also develop memorials and other remembrances by pressuring governments and by developing their projects when the government does not act (Witz et al., 2001).

The relationships between civil society and trials or truth commissions are often uneasy (Hayner, 2001). For instance, in Argentina, the Mothers of the Plaza de Mayo did not want to engage with the truth commission, as they saw it as trying to avoid full disclosure and accountability for the acts committed upon their loved ones. They also rejected every suggestion of reparation, regarding it as blood money (Lutz, 1989).

In South Africa, there were differing ideas about reconciliation strategies (Van der Merwe, 2001). Groups in Guatemala and South Africa disagreed about whether amnesties were useful and if truth commissions could be used as a substitute for a trial (Wilson, 1997). Van der Merwe (2001) states that, in South Africa, the TRC's aim towards national reconciliation clashed with the focus on community-level healing by local groups. In South Africa, civil society groups felt threatened as they viewed changes to funding patterns as evidence that the TRC was stealing their financial support.

Where governments refuse to investigate human rights violations, civil society groups can perform their truth commission-like investigations. In early 1979, the Archbishop of São Paulo and the World Council of Churches sponsored undercover non-governmental investigations of human rights abuses by the military. Documents of over 700 cases were brought before the courts, which were immediately copied,

microfilmed and sent abroad for safekeeping (Catholic Church, Archdiocese of São Paulo in Brazil, and Dassin, 1986).

In Uruguay, the 1985 Service for Peace and Justice report detailed the military's human rights abuses from 1973-1982 (Hayner, 1994). In the late 1990s, the Archdiocese of Guatemala City's Human Rights Office performed its own human rights violation investigation for the civil war period, entitled the Project for the Recovery of Historical Memory (Whitfield, 1999). Unfortunately, governments have failed to act on NGO evidence of past human rights violations (Backer, 2003).

National Civil Society's Contributions to Peace in Sierra Leone

Before and After the 1999 Lomé Peace Agreement

Between 1991 and 2002, Sierra Leone witnessed a devastating civil armed conflict which led to the collapse of law and order, characterised by extreme brutality and widespread human rights abuses against civilians. Most crimes were perpetrated by rebels from the Armed Forces Revolutionary Council and the Revolutionary United Front (RUF). However, government forces and their allies, notably the Civil Defence Forces, also committed serious crimes, albeit on a smaller scale.

During the conflict, tens of thousands of civilians were killed or suffered limb amputation, and up to one-quarter of the population was internally displaced, and some became refugees in neighbouring Guinea, while thousands of girls and women were subjected to sexual violence (Dougherty, 2004, p. 1).

The Inter-Religious Council of Sierra Leone (IRCSL), which includes the largest representative inter-faith organisation in Sierra Leone, predominately Christianity and Islam and a 13-member cross-section of secular civil society organisations in collaboration with the UN, Mano River Union, Economic Community of West African States, and African Union, lobbied the Government of Sierra Leone and their allies to participate in the planned Lomé Peace Agreement in 1999, signed on 7 July, 1999, made provision for transitional justice, specifically a truth commission (Dyfan, 2003, pp. 6-10).

After the Lomé Peace Agreement, the IRCSL translated the main sections of the Peace Agreement into local language radio jingles and aired them through radio and television programmes. The IRCSL also monitored the implementation of the Lomé Peace Agreement and engaged the Government of Sierra Leone and its development partners, including the UN, in charting a way towards credible and inclusive transitional justice institutions.

Establishment and Operations of Transitional Justice Mechanisms

In trying to deal with past injustices, countries employed transitional justice mechanisms. Some deployed them as an accountability instrument to reconcile divided societies torn apart by civil armed conflict or repressive authoritarian regimes, and others have had both objectives. Sierra Leone chose the third option, introducing the truth commission as recommended by the 1999 Lomé Peace Agreement, which gave a blanket amnesty to all who participated in the conflict up until the signing of the agreement.

On 28 July 1999, the Government of Sierra Leone claims that the RUF violated the cease-fire provision noted in the Lomé Peace Agreement, following the resumption of hostilities and the hostage-taking of 340 UN Peacekeepers (Wierda, 2002:2). These developments stimulated the need for a tribunal to punish persons bearing the "greatest responsibility" for crimes against humanity, war crimes and other serious violation of humanitarian law (Miraldi 2004). In January 2002, the SCSL was established as the result of a request to the UN Security Council in 2000 by the Government of Sierra Leone (GoSL) to prosecute those who bore "the greatest responsibility for war crimes during the country's decade-long (1991-2002) civil war" (Tejan-Cole, 2009, p. 227). Subsequently, the blanket amnesty granted in the Lomé Peace Agreement with only the establishment of the Truth Reconciliation Commission (TRC) as a transitional justice mechanism was not adhered to.

The Sierra Leone Truth Reconciliation Commission (SLTRC) and Special Court for Sierra Leone (SCSL) were established in July 2002 and January 2002, respectively. Although both institutions aimed to serve justice and contribute to reconciliation and peace, their approach and mandate differed significantly.

In the case of the SLTRC, the IRCSL helped to draft the SLTRC Act 2000 and lobbied with the GoSL for its enactment. The IRCSL also led to the establishment of transitional justice civil society coalitions, namely the SLTRC working group and, later, SCSL working group, later renamed the Coalition of Justice

and Accountability. The role of these two national civil society coalitions has two phases, during and after transitional justice mechanisms.

The civil society transitional justice working groups which preceded the SLTRC and SCSL served as a source of contact for recruitment and initial information in tracing the history of human rights violations. Specifically, at the initial phase of the SLTRC, the working group seconded some experienced staff to support the initial work of the SLTRC. The two working groups held community town hall meetings at district headquarter towns across the country, allowing citizens to understand and encourage their participation in the SLTRC and SCSL.

They also assisted in setting up public hearings at the SLTRC and SCSL, which included victims, perpetrators and witnesses. Additionally, they monitored the proceedings of the SLTRC and SCSL and assisted in public outreach regarding the roles and operations using different media platforms and provided media training and monitoring of transitional justice issues to national media houses (Caulker, 2010).

Post-Transitional Justice Phase

The TRC presented its final report to the GoSL in October 2004, while the SCSL issued its first indictments in March 2003 (Schabas, 2006, p. 23). The civil society working group on TRC continued to advocate the GoSL and its development partners to ensure all the TRC recommendations are implemented to prevent the factors that led to the civil conflict.

With financial and operational support from the UN Integrated Peacebuilding Mission in Sierra Leone, national civil society continued to maintain close contacts with the political parties, emphasising dialogue and political tolerance and targeting Non-State Actors, including women and youth associations, traditional and religious leaders, the media, academia, artists and other key stakeholders. After its closure in March 2014, the UN Development Programme (UNDP) continued to support national civil society efforts to identify and resolve tensions and threats of potential conflict. Furthermore, the UNDP continued to support national civil society involved in institutionalising systems for preserving peace through an early warning and response system, creating a culture of dialogue focusing especially on youth at risk, and re-introduction of civic education in formal and informal sectors (UNDP, 2015).

Also, Fambul Tok (family talk), a national civil society which was also a member of the SLTRC working group, continued community building peace and reconciliation sessions, mostly in remote areas where victims and perpetrators were not able to testify before the Commission (Fambul Tok International, 2010).

Allen, Lahai and O'Connell (2003) noted that the role of national civil society in the transitional justice mechanisms in Sierra Leone has been identified as a means to ensure that policies designed by the state hold individuals accountable for international crimes and abuses of human rights and that these mechanisms can bring about justice and reconciliation. Therefore, it is concluded that Sierra Leone's civil society can assume its role in the process of transitional justice and executing the functions that would allow it to do so actively.

Conclusion

Over the last three decades, national civil society has played a critical role in the successful implementation of transitional justice mechanisms, not only as an auxiliary factor, but also as an integral component, while also voicing its own independent agenda. National civil society has helped to initiate, advocate for and shape some of the most robust and most interesting transitional justice mechanisms implemented in post-conflict countries. For instance, in Ghana, Sierra Leone, Liberia, Côte d'Ivoire, South Africa, Kenya, Uganda, Tunisia, East Timor and Peru, national civil society played a critical role in shaping the justice systems responsible for dealing with the legacies of human rights abuses (Hayner, 2005).

In Sierra Leone, the legacies of human rights abuses presented unique opportunities for national civil society to participate in and promote transitional justice mechanisms. For instance, during the Sierra Leone peace talks in 1999, the international community strengthened its commitment to human rights in diplomacy, bolstering national civil society support for peace and openness, and creating significant opportunities for victims and national civil society to campaign for truth and justice. As a result, civil society advocated for the establishment of the truth commission, and later supported and monitored the operations of the truth commission and the special court. After the operations of the truth commission,

national civil society continued to lobby the GoSL and its development partners for the implementation of the recommendations proffered by the Commission. Additionally, after the traditional justice mechanisms, in trying to further deal with past injustices as part of efforts to build peace through accountability, Famul Tok, a national civil society, has been instrumental in developing and implementing community-based conflict prevention and peacebuilding initiatives to further address the legacies of violence.

References

- Allen.P.J., Lahai, S.B.S., and O'Connell, J. (2003): Sierra Leone's Truth & Reconciliation Commission and Special Court: A Citizen's Handbook, New York, NY: International Center for Transitional Justice & Freetown, Sierra Leone: National Forum for Human Rights, 2003.
- Artz, D. E. (2006): Views on the Ground: The Local Perception of International Criminal Tribunals in the Former Yugoslavia and Sierra Leone. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 603, 226–239. <https://doi.org/10.1177/0002716205281443>.
- Backer, D. (2003): "Civil Society and Transitional Justice: Possibilities, Patterns and Prospects." *Journal of Human Rights* 2:297-313. Skaar, Elin (1999) "Truth Commissions, Trials – or Nothing? Policy Options in Democratic Transitions." *Third World Quarterly* 20:1109-28.
- Barahona de Brito, A. (1997): *Human Rights and Democratization in Latin America: Uruguay and Chile*, Oxford Studies in Democratization. New York: Oxford University Press.
- Bickford, L. (2000): "Human Rights Archives and Research on Historical Memory: Argentina, Chile, and Uruguay." *Latin American Research Review* 35:160-182. Sutil, Jorge Correa (1997). "'No Victorious Army Has Ever Been Prosecuted...': The Unsettled Story of Transitional Justice in Chile." In *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, edited by A. J. McAdams, pp. 123-154. Notre Dame, in: University of Notre Dame Press.
- Catholic Church, Archdiocese of São Paulo (Brazil), and Joan Dassin (1986). *Torture in Brazil: A Report [English Translation of Brazil: Nunca Mas]*. 1st American ed. New York: Vintage Books.
- Caulker, J. (2010): Sierra Leone: A Long and Difficult Journey to Reconciliation—The Role of Civil Society. African Transitional Justice Research Network Workshop "Advocating Justice: Civil Society and Transitional Justice in Africa" 30–31 August 2010, Johannesburg, South Africa.
- Dyfan, I. (2003): *Peace Agreements as a Means for Promoting Gender Equality and Ensuring*.
- Edwards, M. (2004): *Civil Society*. Cambridge: Polity Press.
- Fambul Tok International, Annual Report, 2005).
- Foley, M.W. and Edwards. B. (1996): 'The Paradox of Civil Society'. *Journal of Democracy* 7 (3): 38–52. doi.org/10.1353/jod.1996.0048.
- Glasius, M. E., Lewis, D., & Seckinelgin, H. (2004). Introduction to our Explorations. In David Lewis, & Hakan Seckinelgin (Eds.), *Exploring Civil Society: Political and Cultural Contexts* London: Routledge.
- Graybill, L. S. (1998): "Pursuit of Truth and Reconciliation in South Africa." *Africa Today* 45.
- Hann, C. (1996): 'Introduction: Political Society and Civil Anthropology'. In *Civil Society: Challenging Western Models*, edited by Chris Hann and Elizabeth Dunn, 1–26. London: Routledge.
- Hayner, P.B. (1994): "Fifteen Truth Commissions - 1974 to 1994: a comparative study." *Human Rights Quarterly*, vol. 16, no. 4, Nov. 1994, pp. 597-655.
- Hayner, P.B. (2001): *Unspeakable Truths: Confronting State Terror and Atrocity*. New York: Routledge. p. 235.

- Hovil, L. and Okello, M.C. (2011): 'Editorial Note'. *The International Journal of Transitional Justice* 5 (3): 333–344. doi.org/10.1093/ijtj/ijr028.
- Huntington, S.P. (1993): *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Jeffery, R. and Kim, H.J. (2014): 'Introduction: New Horizons: Transitional Justice in the Asia-Pacific'. In *Transitional Justice in the Asia Pacific*, edited by Renée Jeffery and Hun Joon Kim, 1–32. New York: Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9781139628914.001.
- Jeffery, R., Kent, L., and Wallis, J. (2017): 'Reconceiving the Roles of Religious Civil Society Organizations in Transitional Justice: Evidence from the Solomon Islands, Timor-Leste and Bougainville'. *The International Journal of Transitional Justice* 11 (3): 378–399. doi.org/10.1093/ijtj/ijx020.
- Jeffery, R., Kent, L., and Wallis, J. (2017): 'Reconceiving the Roles of Religious Civil Society Organizations in Transitional Justice: Evidence from the Solomon Islands, Timor-Leste and Bougainville'. *The International Journal of Transitional Justice* 11 (3): 378–399. doi.org/10.1093/ijtj/ijx020.
- Jeffrey, A. (2013): *The Improvised State: Sovereignty, Performance and Agency in Dayton Bosnia*. Oxford: Wiley Blackwell. doi.org/10.1002/9781118278789.
- Kelsall, T. (2005): 'Truth, Lies, Ritual: Preliminary Reflections on the Truth and Reconciliation Commission', *Sierra Leone, Human Rights Quarterly*, vol. 27, No. 2, May.
- Kent, L. (2012): *The Dynamics of Transitional Justice: International Models and Local Realities in East Timor*. Abingdon: Routledge.
- Lutz, E. (1989): "After the Elections: Compensating Victims of Human Rights Abuses." In *New Directions in Human Rights*, edited by E. L. Lutz, H. Hannum and K. Burke. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Popkin, M., and Bhuta, N. (1999): "Latin American Amnesties in Comparative Perspective: Can the Past Be Buried?" *Ethics & International Affairs* 13:99. p.116.
- Poulligny, B. (2005): 'Civil Society and Post-Conflict Peacebuilding: Ambiguities of International Programmes Aimed at Building "New" Societies'. *Security Dialogue* 36 (4): 495–510. doi.org/10.1177/0967010605060448.
- Roht-Arriaza, N. (2002): "Civil Society in Processes of Accountability." In *Post-Conflict Justice*, edited by M. C. Bassiouni, pp. Ardsley, N.Y.: Transnational Publishers. p. 99.
- Sarkin, J. (1996): "The Trials and Tribulations of South Africa's Truth and Reconciliation." *South African Journal on Human Rights* 12:617-640.
- Schabas, W.A. (2006): *The United Nations International Criminal Tribunals: the former Yugoslavia, Rwanda and Sierra Leone*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, liv, 711 pp.
- Shaw, R & Waldorf, L & Hazan, P (2012). *Localizing Transitional Justice: Interventions and Priorities after Mass Violence*. Bibliovault OAI Repository, the University of Chicago Press.
- Shepherd, L.J. (2015): 'Constructing Civil Society: Gender, Power and Legitimacy in United Nations Peacebuilding Discourse'. *European Journal of International Relations* 21 (4): 887–910. doi.org/10.1177/1354066115569319.
- Subotic, J. (2012): 'The Transformation of International Transitional Justice Advocacy'. *The International Journal of Transitional Justice* 6 (1): 106–125. doi.org/10.1093/ijtj/ijr036.
- Tejan-Cole, A. (2003): "The Complementary and Conflicting Relationship between the Special Court for Sierra Leone and the Truth and Reconciliation Commission." *Yale Human Rights and Development*, p139-159.
- United Nations Development Programme. (2015): *Conflict Prevention and Peace Preservation in Post-Conflict Sierra Leone*, Project Document.

- Van der, M, H. (2001): "National and Community Reconciliation: Competing Agendas in South African Truth and Reconciliation Commission." In *Burying the Past: Making Peace and Doing Justice after Civil Conflict*, edited by N. Biggar. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Whitfield, T. (1999): "The Role of the United Nations in El Salvador and Guatemala: A Preliminary Comparison." In *Comparative Peace Processes in Latin America*, edited by C. J. Arnson. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press. p. 271.
- Wilson, R. A. (1997): *The People's Conscience? Civil Groups, Peace and Justice in the South African and Guatemalan Transitions*. London: Catholic Institute for International Relations.
- Witz, L. & Rassool, Ciraj & Minkley, G.. (2001). Repackaging the past for South African Tourism. 130. 277-296.

فعالية الاستثمار الأجنبي المباشر في تحقيق التنمية المستدامة في الجزائر خلال الفترة 2015-2019

مقالة بحثية

Doktora Abir GUENEZ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Muhasebe ve Finansman Bölümü

abir.guenez@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3287-6491

Gönderim Tarihi: 04.05.2021 Kabul Tarihi: 15.06.2021

Alıntı: GUENEZ, A. (2021).2019-2015 الجزائر خلال الفترة في تحقيق التنمية المستدامة في الجزائر خلال الفترة 2015-2019

AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi, 3(1), 79-88.

ملخص

إن استخدام المنهج الوصفي التحليلي في هذه الورقة قد ساعد على وصف المناخ الاستثماري السائد في الجزائر وأهم القطاعات الجاذبة للاستثمار الأجنبي، كما سلطت هذه الدراسة الضوء على الحوافز الضريبية ودورها في دفع المستثمر الأجنبي للاستثمار في قطاعات دون غيرها مما أدى إلى إبراز أهم نقاط الضعف التي تعتبر طاردة للمشاريع الأجنبية والتي تم حصرها في قاعدة الشراكة 51/49.

حيث توصلت هذه الدراسة إلى أن التنمية المستدامة في الجزائر لا يمكن اعتبارها متغيراً مستقلاً بذاته بل تمثل متغيراً تابعاً لكل من التنمية الاجتماعية والتي تم تمثيلها بمعدلات البطالة ونسب التشغيل والتنمية الاقتصادية والتي تم تمثيلها بمتوسط نصيب الفرد من الناتج المحلي ومعدلات النمو الاقتصادي كما ترتبط بالتنمية البيئية التي تم تمثيلها بمؤشر التلوث البيئي في الجزائر، وعليه فإن الاستثمار الأجنبي يؤثر بشكل مباشر على هذه المتطلبات والتي تعتبر اللبنة الأساسية للتنمية المستدامة بالإضافة إلى أن تحقيق التنمية المستدامة ومتطلباتها في الجزائر من خلال الاستثمار الأجنبي يحتاج إلى توسيع قطاعات الاستثمار وتنوعها بالإضافة إلى توزيعها بشكل عادل على المستوى الجغرافي.

الكلمات المفتاحية: التنمية المستدامة، الاستثمار الأجنبي المباشر، المناخ الاستثماري، متطلبات التنمية.

The Effectiveness of Foreign Direct Investment in Achieving Sustainable Development in Algeria During The Period 2015-2019

ABSTRACT: The use of the descriptive and analytical approach in this paper helped to describe the prevailing investment climate in Algeria and the most important sectors that attract foreign investment, and this study also shed light on tax incentives and their role in pushing the foreign investor to invest in sectors without others and highlighted the most important weaknesses that are considered to be expelling foreign projects Which is listed in the Partnership Base 49/51. As this study concluded that sustainable development in Algeria cannot be considered an independent variable in itself, but rather represents a dependent variable for each of the social development, which was represented by unemployment rates, employment rates and economic development, which was represented by the average per capita income and economic growth rates, as well as related to environmental development. It was represented by environmental pollution in Algeria, in short, foreign investment directly affects these requirements, which are the basic building block for sustainable development, in addition to achieving sustainable development and its requirements in Algeria through foreign investment needs to expand and diversify investment sectors in addition to distributing them fairly at the geographical level.

Keywords: sustainable development, foreign direct investment, investment climate, development requirements

المقدمة

لقد أصبح ينظر إلى الاستثمار على أنه أداة للنمو الاقتصادي وعنصر فعال للنهوض بالاقتصاد نظراً لما يحققه من زيادة في الطاقة الإنتاجية واستغلال للموارد، إلا أن إدارة وتوجيه الاستثمارات للوجهة الضرورية تعد العنصر الأهم. إن ارتباط الاستثمار بجملة من الظروف من شأنه أن يجعل من بيئة معينة محفزة أو طاردة للاستثمار فهو يمثل أداة فعالة لتحقيق التنمية المستدامة وذلك نتيجة لارتباطه وتأثره بعدة متغيرات اقتصادية، اجتماعية وبيئية. إذ يمكن للمستثمرين توظيف أموالهم بالشكل المناسب لهم شرط أن يأخذ المستثمر بعين الاعتبار عنصر المخاطرة وطبيعة المناخ الاستثماري لما لهما من تأثير على مردود الاستثمار والتنمية الاجتماعية والبيئية.

لقد لجأت الجزائر إلى اصلاح أنظمتها الاقتصادية والسياسية ووضعها في خدمة التنمية المحلية وصولاً إلى التنمية المستدامة وذلك من خلال تسهيل إجراءات الاستثمار الأجنبي وتوسيع نطاقه ومنح المستثمرين مزايا ضريبية خاصة. كما أن فرضها لمجموعة من الضرائب على الأنشطة الباعثة لثاني أكسيد الكربون قد يمكنها من تغطية تكاليف التحول إلى الطاقات النظيفة والمتجددة.

من خلال ما سبق نطرح الإشكالية التالية:

كيف يمكن تحقيق التنمية المستدامة من خلال الاستثمار الأجنبي في الجزائر؟

الفرضيات

من أجل الإجابة على الإشكالية المطروحة نقوم بوضع الفرضيات التالية:

- يتطلب تحقيق التنمية المستدامة من خلال الاستثمار الأجنبي المباشر اقتصر المشاريع الواردة على مجال الطاقة النظيفة فقط؛
- تلعب طبيعة الاستثمارات الأجنبية الواردة إلى الجزائر دورا في تحديد المدى الزمني لتحقيق التنمية المستدامة.

أهمية الدراسة

تتمثل أهمية هذه الدراسة في الدور الذي يلعبه الاستثمار الأجنبي المباشر وتأثيره على متطلبات التنمية المستدامة في ظل الإصلاحات المستحدثة في الاقتصاد الجزائري ومدى فعاليته في خلق مناصب العمل والحد من البطالة وتأثير الأنشطة الاستثمارية الواردة على مؤشر التلوث البيئي في الجزائر.

منهج الدراسة

من أجل الإجابة على الإشكالية المطروحة أعلاه تم اعتماد المنهج الوصفي التحليلي من خلال التطرق إلى المفاهيم النظرية لكل من التنمية المستدامة والاستثمار الأجنبي وكذلك عرض الحالة السائدة للاستثمار الأجنبي المباشر في الجزائر خلال خمس سنوات وكيفية تأثيرها على مجموعة من المتغيرات.

حدود الدراسة

تركز هذه الدراسة على واقع الاستثمار الأجنبي المباشر وعلاقته بالتنمية المستدامة في الجزائر خلال الفترة الممتدة من 2015 إلى 2019.

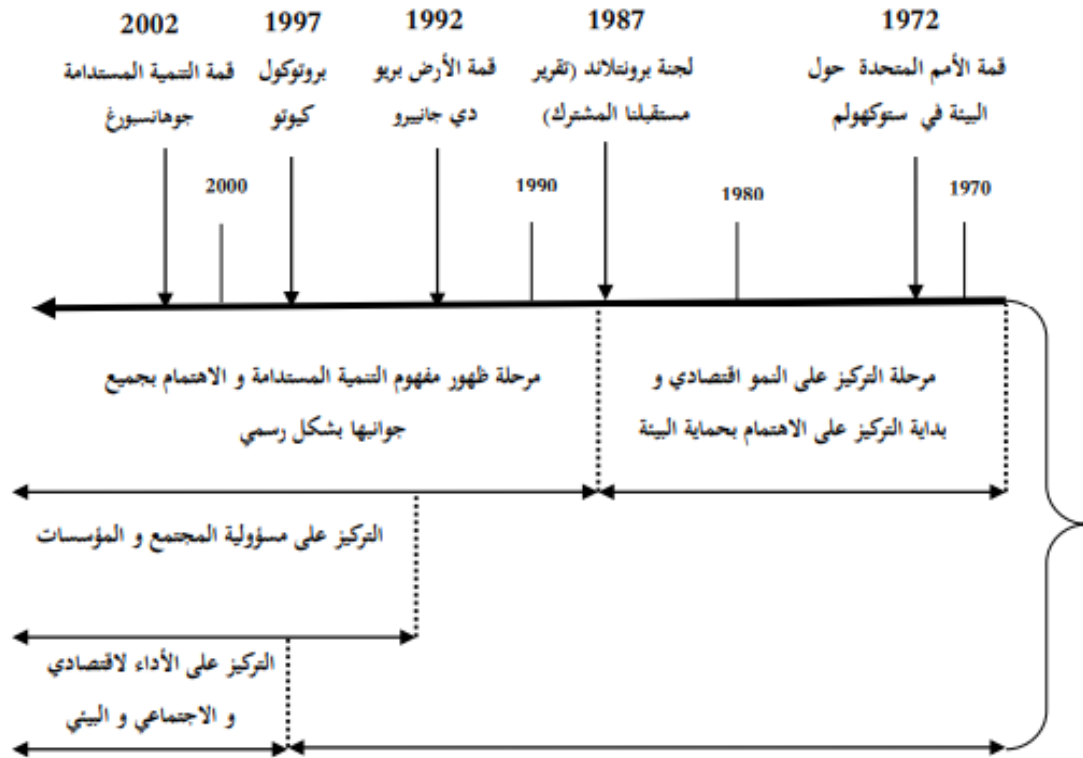
أولا: مفهوم التنمية المستدامة والاستثمار الأجنبي المباشر

لم تعد التنمية المستدامة مجرد فكرة تحاول المجتمعات تطبيقها، بل أصبحت مدرسة فكرية عالمية تنتشر في معظم دول العالم وتسعى الحكومات جاهدة لتبنيها وتحقيق أبعادها وأهدافها بما أنها تتمثل في إدارة وحماية الموارد الطبيعية لضمان الحاجات الإنسانية للأجيال الحالية والمستقبلية بشكل ملائم لكل من النواحي الاقتصادية، الاجتماعية والبيئية.

1- مفهوم التنمية المستدامة

تم استخدام مصطلح التنمية المستدامة لأول مرة سنة 1987 وتعتبر رئيسة وزراء النرويج أول من استخدمه للتعبير عن السعي نحو تحقيق نوع من العدالة والمساواة بين الأجيال الحالية والأجيال المستقبلية، حيث عرفتها على أنها التنمية التي تلبى احتياجات الحاضر دون الإخلال بقدرة الأجيال القادمة على تلبية حاجياتها (خبايا عبد الله، 2008، ص: 70).

الشكل الأول: تطور مفهوم التنمية المستدامة

نلاحظ من الشكل أعلاه أن مفهوم التنمية المستدامة شهد تطورا زمنيا ملحوظا، حيث بدأ هذا المفهوم بتجاوز المفهوم الاقتصادي سنة 1990 والذي كان قبلها يركز على زيادة الدخل.

أما سنة 1992 وبعد قمة الأرض في **Rio de Janeiro** نلاحظ أن المفهوم أصبح أوسع بكثير حيث أصبح يركز أكثر على مسؤولية المجتمع والمؤسسات، بالإضافة إلى تخصيص استراتيجيات وتدابير تحد من تدهور البيئة ووضع أطر تنموية قابلة للاستمرار.

سنة 2002 تم التأكيد على الالتزام الدولي بتحقيق التنمية المستدامة حيث لم يعد المفهوم يقتصر فقط على مسؤولية المجتمع والمؤسسات بل تحسن ليشمل علاقة البيئة بالتنمية وبمختلف أبعادها.

أ- خصائص التنمية المستدامة

يمكن للتنمية المستدامة أن تتفرد بمجموعة من الخصائص التي تميزها عن باقي مفاهيم التنمية ولعل من أهمها أنها تأخذ من المدى البعيد والبعيد الزمني أساسا وقاعدة متينة لها وذلك من خلال مراعاتها لحقوق الأجيال الحاضرة واللاحقة من الموارد الطبيعية وضمان استمراريتها، بالإضافة إلى أنها تمثل عملية متعددة مترابطة الأبعاد والأهداف من خلال التخطيط والتنسيق الفعال بين خطط التنمية الاقتصادية والاجتماعية والبيئية من جهة أخرى (ريمة خلوطه، 2008، ص: 381).

ب- أهداف التنمية المستدامة

يتمثل أحد الأهداف الأساسية للتنمية المستدامة في محاولة لإنشاء نموذج تنموي يدمج بين الاقتصاد والمجتمع والبيئة. ينشأ هذا الهدف من فكرة أن رفاهية الانسان ترتبط مباشرة بالاقتصاد والبيئة والمجتمع ارتباطا وثيقا (Lukas Biblasi Brochard, 2011, p:13)

كما تسعى التنمية المستدامة إلى تحقيق جملة من الأهداف الأخرى تتمثل فيما يلي: (حنيش أحمد و بوضياف حفيظ، 2018، ص ص : 4-5)

- تحقيق نوعية حياة أفضل للسكان؛
- تعزيز وعي السكان بالمشكلات البيئية؛
- الاستخدام العقلاني للموارد؛
- ربط التكنولوجيا الحديثة بأهداف المجتمع؛
- إحداث تغيير مستمر ومناسب في حاجات وأولويات المجتمع؛
- تحقيق نمو اقتصادي تقني.

1- مفهوم الاستثمار الأجنبي المباشر

عرف الاستثمار بأنه كل توظيف للأموال بغرض تحقيق الربح لكن هذا التعريف أصبح أكثر شمولية وأكثر توسعا خاصة مع اختلاف وتنوع الأنشطة الاستثمارية واختلاف غاياتها وأهدافها.

أ- تعريف الاستثمار الأجنبي المباشر

يشمل الاستثمار الأجنبي المباشر تحويل الأصول الملموسة وغير الملموسة من بلد إلى آخر لغرض استخدامها في توليد الثروة، ويتم ذلك تحت السيطرة الكلية أو الجزئية لمالك الأصول. كما يشكل نقل الممتلكات المادية مثل المعدات والمصانع والمزارع التي يتم تشييدها استثمارا أجنبيا مباشرا ويختلف هذا الاستثمار عن الاستثمار في المحفظة والذي يمثل حركة الأموال عن طريق شراء أسهم في شركة تأسست أو تعمل في دولة أخرى (M. Sornarajah, 2010, p: 8).

ب- مكونات الاستثمار الأجنبي المباشر

يتكون الاستثمار الأجنبي المباشر من ثلاث عناصر أساسية هي: (بعداش عبد الكريم، 2008، ص: 51)

- رأس المال الأولي: ويمثل المبلغ الذي يقدمه المستثمر الأجنبي لشراء حصة من مشروع في بلد آخر غير بلده الأصلي؛
- الأرباح المعاد استثمارها: تتمثل في الحصة الخاصة بالمستثمر الأجنبي من أرباح استثماراته في البلد المضيف للاستثمار وغير المحولة إلى بلده الأصلي بغرض تحويلها إلى استثمارات جديدة؛
- القروض داخل الشركة الواحدة: وتتمثل في الديون طويلة الأجل للشركة الأم تجاه فروعها في الخارج أو بين فروع الشركة الواحدة المتواجدة في عدة بلدان.

ثانيا: واقع الاستثمار الأجنبي المباشر في الجزائر

تسعى الجزائر لجذب الاستثمار الأجنبي في العديد من القطاعات من خلال الإصلاحات التي اعتمدها ضمن إطار البرامج التنموية الهادفة إلى تحسين مناخ الاستثمار والتقليل من التعقيدات التي تواجه المستثمر الأجنبي، وقد تبنت الجزائر مثل هذه الإصلاحات لخلق قيمة مضافة للاقتصاد الوطني وحتى تكون قطبا جاذبا لمختلف الاستثمارات.

1- الاستثمار الأجنبي المباشر الوارد إلى الجزائر خلال الفترة 2015-2019

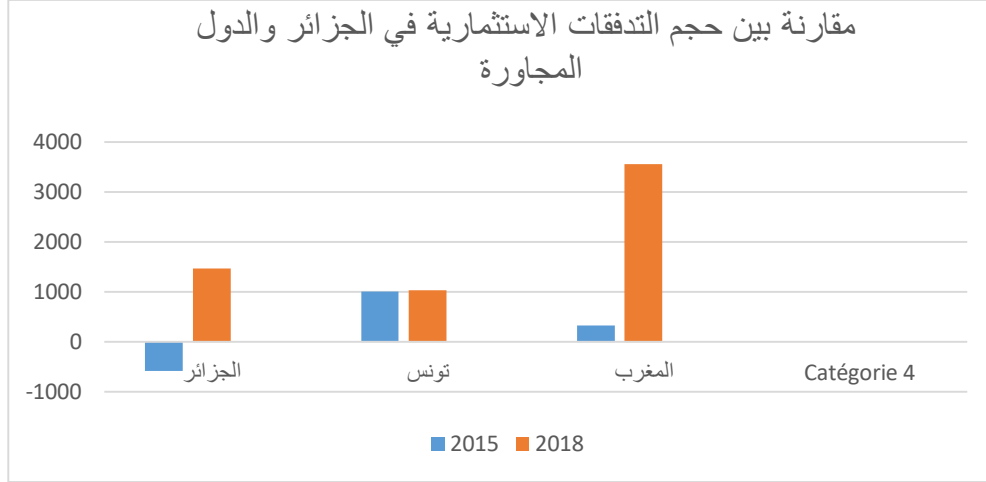
الجدول الأول: تدفقات الاستثمار الأجنبي المباشر الوارد إلى الجزائر حسب السنوات

الوحدة: مليون دولار

السنة	2015	2016	2017	2018	2019
التدفقات	584-	1636	1232	1466	1381

المؤسسة العربية لضمان الاستثمار وانتمان الصادرات، تدفقات الاستثمار الأجنبي المباشر الوارد إلى الدول العربية 1980-2019

نلاحظ من الجدول أعلاه أن الاستثمارات الأجنبية المباشرة في الجزائر خلال الفترة 2015-2019 قد تميزت بالتذبذب، حيث سجلت سنة 2015 تدفقات استثمارية سالبة قدرت بحوالي 584 مليون دولار وذلك بسبب أن حجم الاستثمارات المسحوبة كان قد تجاوز حجم الاستثمارات الواردة، كما أن سنة 2016 سجلت تدفق بقيمة 1636 مليون دولار بينما انخفض التدفق الاستثماري خلال السنوات الثلاث اللاحقة لتسجل سنة 2019

1381 مليون دولار وذلك نتيجة جملة من التغيرات الاقتصادية والسياسية التي شهدتها البلاد. أما السنوات التي شهدت فيها الجزائر تدفقا للاستثمار الأجنبي المباشر يفوق 1500 دولار أمريكي إنما كان بسبب استحواذ البلدان النامية على الحصة الأكبر من الاستثمار على المستوى العالمي، كما أن حجم الاستثمار الأجنبي المباشر يعتبر منخفضا بصفة عامة إذا ما تمت مقارنته ببعض الدول.

نلاحظ أن تدفق الاستثمار الأجنبي الوارد إلى تونس قد بلغ 1002.73 مليون دولار سنة 2015 بينما سجلت المغرب 325.79 مليون دولار في نفس السنة إلا أن حجم التدفقات الاستثمارية الأجنبية في الجزائر بلغ -584.52 حيث تجاوزت الاستثمارات المسحوبة تلك الواردة.

سجلت سنة 2018 ارتفاعا محسوسا في التدفقات الاستثمارية الواردة للدول الشقيقة حيث بلغ حجمها في تونس 1035.94 مليون دولار بينما في المغرب 3558.88 مليون دولار أما الجزائر فبلغت فيها التدفقات الواردة 1466.08 مليون دولار. كما أن أغلب الاستثمارات الأجنبية النشطة في الجزائر تكون في قطاع الطاقة والخدمات البترولية بشكل عام مثل الشركة البريطانية **British Petroleum** والأمريكية **Anadarko**.

يرجع الخبراء انخفاض الاستثمارات الأجنبية التي ترد إلى الجزائر إلى قاعدة الشراكة 49/51 والتي جعل منها المشرع الجزائري شكلا إجباريا للاستثمار يتم بين مستثمر أجنبي وشريك وطني حيث يقوم هذا الاستثمار على المساهمة المالية بشرط أن تكون الأغلبية لفائدة الشريك الوطني بنسبة 51 بالمائة و 49 بالمائة للمستثمر الأجنبي، كما يمكن القول أن قاعدة الشراكة 49/51 شكلت خلال مراحل تكريسها عقبة أمام جذب الاستثمارات الأجنبية إلى الجزائر وترتبت عنها آثار سلبية أثرت على مناخ الأعمال والمساس بمبدأ المساواة وعدم التمييز بين المستثمرين.(حميد سلطاني، 2020، صص: 241، 249)

1- المزايا الضريبية في قوانين الاستثمار في الجزائر

منذ تطبيق الإصلاح الجبائي سنة 1992 شهدت الجزائر تطورا في قوانين الاستثمار، كان أهمها سنة 1993 ومنذ ذلك الوقت سعت الجزائر لسن قوانين تهدف إلى ترقية الاستثمار وتشجيعه حيث تتضمن هذه القوانين جملة من الامتيازات الضريبية التي من شأنها جذب المستثمرين لقطاع أو نشاط معين، كما تطرأ على هذه الامتيازات تعديلات من حين لآخر تتزامن مع تعديلات قوانين الاستثمار.

أ- المزايا الممنوحة في إطار الأمر 06-08 المتعلق بتطوير الاستثمار

زيادة على الحوافز الجبائية وشبه الجبائية المنصوص عليها في القانون العام تستفيد الاستثمارات المحددة في المادة الأولى* والثانية** من الأمر رقم 03-01 المتعلق بتطوير الاستثمار مما يلي (المادة 07، الجريدة الرسمية للجمهورية الجزائرية، ص: 18).

- بعنوان الإنجاز

- الإعفاء من الحقوق الجمركية فيما يخص السلع غير المستثناة والمستوردة التي تدخل مباشرة في إنجاز الاستثمار؛
- الإعفاء من الرسم على القيمة المضافة فيما يخص السلع والخدمات غير المستثناة المستوردة أو المقتناة محليا والتي تدخل مباشرة في إنجاز الاستثمار؛
- الإعفاء من دفع حق نقل الملكية بعوض عن كل المقتنيات العقارية التي تمت في إطار الاستثمار المعني.

*المادة الأولى: يحدد هذا الأمر النظام الذي يطبق على الاستثمارات الوطنية والأجنبية المنجزة في النشاطات الاقتصادية المنتجة للسلع والخدمات وكذا الاستثمارات التي تنجز في إطار منح الامتياز أو الرخصة.

** المادة الثانية: يقصد بالاستثمار في إطار هذا الأمر: اقتناء أصول تدرج في إطار استحداث نشاطات جديدة، أو توسيع قدرات الإنتاج أو إعادة التأهيل أو إعادة الهيكلة – المساهمة في رأس مال مؤسسة في شكل مساهمات نقدية أو عينية – استعادة النشاطات في إطار حوصصة جزئية أو كلية.

- بعنوان الاستغلال: تستفيد الاستثمارات ولمدة ثلاث سنوات بعد معاينة الشروع في النشاط الذي تعده المصالح الجبائية بطلب من المستثمر من:

- الإعفاء من الضريبة على أرباح الشركات؛
  - الإعفاء من الرسم على النشاط المهني.
  - ب- المزايا الممنوحة في إطار القانون رقم 09-16 المتعلق بترقية الاستثمار
- بالإضافة إلى المزايا المذكورة سابقا تستفيد الاستثمارات المعنية بالمزايا والمحددة في المادة الثانية 2*** من القانون رقم 09-16 مما يلي (المادة 12، الجريدة الرسمية للجمهورية الجزائرية، ص ص 19-20)
- الإعفاء من الحقوق الجمركية فيما يخص السلع المستوردة التي تدخل مباشرة في إنجاز الاستثمار؛
  - الإعفاء من الرسم على القيمة المضافة فيما يخص السلع والخدمات المستوردة أو المقتناة محليا التي تدخل مباشرة في إنجاز الاستثمار؛
  - الإعفاء من حقوق التسجيل والرسم على الإشهار العقاري ومبالغ الأملاك الوطنية المتضمنة حق الامتياز على الأملاك العقارية المبنية وغير المبنية الموجهة لإنجاز المشاريع الاستثمارية؛
  - تخفيض بنسبة 90 بالمائة من مبلغ الاتاوة الإيجارية السنوية المحددة من قبل مصالح أملاك الدولة خلال فترة إنجاز الاستثمار؛
  - الإعفاء لمدة عشر سنوات من الرسم العقاري على الملكيات العقارية التي تدخل في إطار الاستثمار ابتداء من تاريخ الاقتناء؛
  - الإعفاء من حقوق التسجيل فيما يخص العقود التأسيسية للشركات والزيادات في رأس المال.

ثالثا: أثر الاستثمار الأجنبي المباشر على أبعاد التنمية المستدامة

يؤثر الاستثمار الأجنبي المباشر على جملة من المتغيرات الكمية والنوعية داخل الاقتصاد، فالمناخ الاستثماري الجيد والنشط تتأثر متغيراته بشكل أسرع من ذلك الراكد كما أن مساهمته في تحقيق أهداف التنمية المستدامة يرتبط ارتباطا وثيقا بأبعادها الاجتماعية، الاقتصادية والبيئية.

1- مساهمة الاستثمار الأجنبي المباشر في تحقيق التنمية الاقتصادية

يساهم الاستثمار الأجنبي المباشر في تحقيق التنمية الاقتصادية من خلال تأثيره على مجموعة من المتغيرات المتعلقة بالاقتصاد الكلي وذلك من خلال قياس نسبة هذا الاستثمار من حجم الناتج المحلي الإجمالي وذلك بطرح مجموع المتغيرات التالية (الاستهلاك والإنفاق الحكومي، الصادرات، الواردات) من الناتج المحلي الإجمالي لمعرفة مدى تأثيره على معدلات النمو الاقتصادي خلال فترة من الزمن. إذ يظهر ذلك جليا في علاقة الاستثمار الكلي بالناتج المحلي الإجمالي والتي تمثل علاقة طردية بين المتغيرين حيث يتم احتساب هذه النسبة بناء على العلاقة الرياضية التالية :

$$I = PIB - (C + G + X - M)$$

I: الاستثمار (ويشمل كل من الاستثمار المحلي والأجنبي)

PIB: الناتج المحلي الإجمالي

C: الاستهلاك

G: الإنفاق الحكومي

X: الصادرات

M: الواردات

الجدول الثاني: نسبة الاستثمار الأجنبي المباشر من الناتج المحلي الإجمالي خلال الفترة 2015-2019

السنة	2015	2016	2017	2018	2019
حجم الاستثمار الأجنبي المباشر (مليون دولار)	-584,528	1636,299	1232,341	1466,082	1381,890
حجم الناتج المحلي الإجمالي (مليون دولار)	166.360	160.078	167.391	173.902	174.368
نسبة الاستثمار	0.352-	1.022	0.736	0.843	0.792

المؤسسة العربية لضمان الاستثمار وانتمان الصادرات، تدفقات الاستثمار الأجنبي المباشر الواردة 1990-2019

يتم حساب هذه البيانات من خلال قسمة حجم الاستثمارات الأجنبية المباشرة على حجم الناتج المحلي الإجمالي وضرب الناتج بمئة حسب الصيغة الرياضية التالية:

*** المادة الثانية: يقصد بالاستثمار في مفهوم هذا القانون: اقتناء أصول تدرج في إطار استحداث نشاطات جديدة وتوسيع قدرات الإنتاج أو/ وإعادة التأهيل أو المساهمات في رأس مال شركة.

(I/PIB)*100

(حجم الاستثمار الأجنبي المباشر/ حجم الناتج المحلي الإجمالي)*100*

نلاحظ من الجدول أعلاه أن نسبة الاستثمار الأجنبي المباشر إلى الناتج المحلي الإجمالي خلال فترة الدراسة قد اتسمت بتذبذب ملحوظ وذلك نتيجة عدم استقرار التدفقات الاستثمارية الواردة إلى الجزائر مما جعل هذه النسب أيضا غير مستقرة، كما يمكن إرجاع ذلك إلى المناخ الاستثماري ومدى جاذبيته وقوته.

الجدول الثالث: متوسط نصيب الفرد من الناتج المحلي الإجمالي في الجزائر خلال الفترة 2015-2019

الوحدة: دولار

السنة	2015	2016	2017	2018	2019
الناتج المحلي الإجمالي (مليون دولار)	166.360	160.078	167.391	173.902	174.368
إجمالي عدد السكان (مليون نسمة)	39.73	40.55	41.39	42.23	43.87
متوسط نصيب الفرد	4187,26	3947,66	4044,33	4118,16	3974,65

صندوق النقد العربي، 2019، ص: 29

وتحسب هذه البيانات (متوسط نصيب الفرد من الناتج المحلي الإجمالي) كالآتي:

$$M = PIB / P$$

حيث:

M: متوسط نصيب الفرد من الناتج المحلي

P: عدد السكان

PIB: الناتج المحلي الإجمالي

نأخذ كمثال سنة 2016 :

$$M = 160.078 / 40.55$$

$$M = 3947.66$$

من خلال الجدول أعلاه نلاحظ أن الخمس سنوات الأخيرة تميزت بتباين نصيب الفرد من الناتج المحلي الإجمالي في الجزائر حيث بلغ ذروته سنة 2015 بقيمة 4188 دولار تقريبا ويعود ذلك بالدرجة الأولى إلى ارتفاع معدل العائدات البترولية والتي تشكل مصدرا هاما للدخل.

أما سنة 2019 فسجل متوسط نصيب الفرد من الناتج المحلي الإجمالي مستوى منخفض مقارنة بالسنوات الماضية حيث قدر بـ 3974,65 دولار وذلك نتيجة التغيرات الاقتصادية والسياسية الجذرية التي شهدتها البلاد.

1- مساهمة الاستثمار الأجنبي المباشر في تحقيق التنمية الاجتماعية والبيئية

يمكن معرفة مدى تأثير الاستثمار الأجنبي المباشر على تحقيق التنمية الاجتماعية في منطقة ما من خلال قياس بعض المؤشرات مثل (معدلات البطالة والتشغيل والناتج المحلي الإجمالي) وهذا كما يلي :

بالنسبة للناتج المحلي الإجمالي:

كلما زادت الاستثمارات المحلية والأجنبية كلما زاد الناتج المحلي الخام وزيادة هذا الأخير تؤدي إلى زيادة الدخل الوطني والفردى وزيادة الناتج المحلي الإجمالي.

$$\uparrow I \rightarrow \uparrow RN \rightarrow \uparrow RP \rightarrow \uparrow PIB$$

I: حجم الاستثمارات

RN: الدخل الوطني

PIB / الناتج المحلي الإجمالي

RP: الدخل الفردي

بالنسبة للتشغيل والبطالة:

تؤدي زيادة الاستثمارات المحلية والأجنبية إلى زيادة استقطاب اليد العاملة مما يؤدي إلى انخفاض معدلات البطالة.

بالنسبة لمعدلات التضخم:

يساهم معدل التضخم مساهمة واضحة في استقطاب الاستثمارات الأجنبية حيث يؤثر ارتفاع أو انخفاض التضخم على التدفقات الواردة للاستثمار الأجنبي المباشر وغالبا ما تكون هذه العلاقة عكسية أي أنه كلما زاد معدل التضخم انخفضت الاستثمارات الأجنبية الواردة، كما أن الكتلة النقدية تؤثر بشكل مباشر في جذب الاستثمارات الأجنبية إذ أن معدل نمو الكتلة النقدية في البلد المضيف يساهم في تحفيز معدل الاقتراض وبالتالي جذب الاستثمار الأجنبي (محمد إسماعيل، جمال قاسم، 2017، ص: 20)

أ- مؤشر التلوث البيئي

يوضح مؤشر التلوث البيئي ترتيب الدول بالنسبة لدرجة التلوث بها وذلك بناء على مسوح يتم إجراؤها حول درجة التلوث في دول العالم وبدرجة أكثر تفصيلا. تأخذ قيمة المؤشر قيما تتراوح بين 0 و100 حيث تعني قيمة المؤشر المساوية للصفر عدم وجود أي درجة من التلوث، بينما تعني قيمة المؤشر 100 أقصى درجات التلوث (صندوق النقد العربي، 2019، ص: 240).

الجدول الرابع: مؤشر التلوث البيئي في الجزائر بين 2015-2019

النسبة: بين 0 و100

السنة	2015	2016	2017	2018	2019
النسبة	68.37	76.17	66.49	66.75	64.69

https://www.numbeo.com/pollution/rankings_by_country.jsp, (22/04/2021, 21:42)

يصدر تقرير " دافوس الاقتصادي" تقريره السنوي لمؤشر الأداء البيئي لدول العالم ويشمل ذلك الدول العربية، حيث احتلت الجزائر المرتبة 47 عالميا سنة 2018 بمعدل 66.75 حيث اعتبرت من بين أكثر الدول تلوثا في شمال أفريقيا والشرق الأوسط بينما لم يشهد هذا المؤشر تذبذبا كبيرا خلال الخمس سنوات الأخيرة وإنما اتسم بالرتابة طوال هذه الفترة، بينما سجل المؤشر سنة 2019 أدنى مستوى له بمعدل 64.69 وذلك نتيجة الإصلاحات الجبائية المفروضة على الأنشطة الاستثمارية واستحداث ضرائب على الانبعاثات والأنشطة الملوثة للبيئة.

من خلال هذا المؤشر يمكننا القول إن الاستثمارات الأجنبية الواردة إلى الجزائر من شأنها أن تؤثر على البيئة إما بالإيجاب أو السلب وذلك يتناسب مع طبيعة ونوع القطاع الذي يتم الاستثمار فيه. بعد استحداث الوكالة الوطنية لتطوير الاستثمار (ANDI) سنة 2001 لوحظ أن الاستثمارات الأجنبية الواردة إلى الجزائر تختلف باختلاف القطاع الموجهة إليه كما أنها تكون أكثر في قطاعات مثل الطاقة والبناء بينما تنخفض في قطاعات أخرى وذلك خلال العشر سنوات التي تلت تأسيس الوكالة فقط وهو ما يعرضه الجدول أدناه:

الجدول الخامس: توزيع الاستثمار الأجنبي حسب القطاعات الاقتصادية خلال الفترة 2002-2012

قطاع النشاط	عدد المشاريع	المبلغ (مليون دينار جزائري)
الزراعة	6	2239
البناء والأشغال العمومية	64	41.083
الصناعة	239	978.702
الصحة	6	13.573
النقل	16	9531
السياحة	10	481.304
الخدمات	81	504.522
الاتصالات	1	89.441
المجموع	423	2.120.594

المصدر: شوقي جباري، 2015، ص: 233

2- مساهمة الاستثمار الأجنبي المباشر في تحقيق التنمية الاجتماعية

يتم قياس مدى تأثير التدفقات الاستثمارية الواردة إلى اقتصاد معين من خلال تأثيره في خفض معدلات البطالة وخلق مناصب العمل داخل ذلك الاقتصاد كما يعتمد على مدى قدرة المشاريع الواردة على تخفيض معدلات الفقر داخل المجتمع وتحسين المستوى المعيشي المحلي.

يعرض الجدول التالي أثر الاستثمارات الأجنبية على التشغيل في الجزائر حيث نلاحظ من خلاله أن المؤسسات التي يتم إنشاؤها في إطار استثمار أجنبي تساهم في خلق مناصب عمل وبالتالي خفض معدلات البطالة، إلا أن هذه العلاقة لا تكون طربية في كل الحالات حيث نلاحظ من الجدول أن سنة 2016 سجلت أعلى معدل من حيث المشاريع المستحدثة إلا أن عدد الوظائف كان فقط 7834 وظيفة بينما سنة 2015 وبالرغم من أن عدد المشاريع المصرخ بها كان 64 إلا أن عدد الوظائف تجاوز 11.000 وظيفة وهذا الأمر يعود إلى أنه ليس فقط حجم التدفقات الاستثمارية الذي يؤثر على خلق مناصب العمل بل سياسات التوظيف وقوانين العمل أيضا تلعب دورا مهما.

الجدول السادس: أثر التدفقات الاستثمارية الواردة على معدلات البطالة في الجزائر

السنة	عدد المشاريع الأجنبية المصرخ بها في الوكالة الوطنية لتطوير الاستثمار	حجم التدفق (مليون دولار)	عدد الوظائف المستحدثة	نسبة التشغيل المستحدثة
2015	64	63.304	11.230	13.81%

9.67%	7834	187.187	85	2016
11.75%	11.152	263.661	71	2017
5.78%	4271	45.173	11	2018
6.56%	9378	143.644	91	2019

Ministère de l'industrie· Ressources documentaires· Bulletins d'information statistique de la PME(2015,2016,2017,2018,2019)

أ- أثر التدفقات الاستثمارية الواردة على معدلات البطالة في الجزائر يرتبط التدفق الاستثماري الوارد من الخارج ارتباطا وثيقا بمعدلات البطالة في الجزائر حيث يعمل هذا الأخير على استقطاب نسب هامة من اليد العاملة في الجزائر ما يعمل على تقليل نسب البطالة المرتفعة التي تشهد ارتفاعا غير مسبوق منذ سنة 2014 خاصة في فئة الخريجين الجامعيين ويعود ذلك بالدرجة الأولى إلى القرارات التي اتخذتها الحكومة السابقة بتجميد شبه كلي للتوظيف في القطاعات العمومية والاقتصادية نتيجة لما قد يسبب ضغطا على الميزانية العامة للدولة ويكبتها خسائر لا يمكن تغطيتها، إلا أن مثل هذا القرار كانت له تأثيراته السلبية على الاقتصاد ككل.

الجدول السابع: تطور معدلات البطالة في الجزائر بين 2015-2019

الوحدة: نسبة مئوية

السنة	2015	2016	2017	2018	2019
المعدل	11.2	10.4	11.7	11.7	11.4

صندوق النقد العربي، التقرير السنوي العربي الموحد، 2015-2016-2017-2018-2019

إن وضع البطالة في الجزائر سبقي بشكل مصدر قلق في المستقبل خاصة وأن المعدلات الحقيقية للبطالة أعلى بكثير من الأرقام الرسمية المعلن عنها، كما أن مناصب الشغل التي يتم استحداثها هي عبارة عن مناصب مؤقتة وبأجور قاعدية (مصباح بلقاسم، 2006، ص: 95).

ما نلاحظه من الجدول أعلاه أن معدلات البطالة خلال الخمس سنوات الأخيرة قد اتسم بنوع من الرتابة حيث لم يتجاوز 11 بالمائة في حين كانت التدفقات الاستثمارية الواردة تشهد انتعاشا ملحوظا في كثير من القطاعات على غرار قطاع الأشغال العمومية (البناء) وقطاع المحروقات والطاقة، إلا أنه وبرغم كل هذا لم تستطع هذه المشاريع التأثير في زيادة اليد العاملة وهذا قد يعزى إلى مواقع هذه المشاريع الاستثمارية حيث يتركز أغلبها في الشمال والشمال الغربي إذ قد تنخفض معدلات البطالة في المدن الكبرى أو تكاد تكون معدومة بينما ترتفع هذه المعدلات أكثر كلما اتجهنا إلى الداخل والجنوب وخاصة مدن الجنوب الكبير، حيث نلاحظ أن معدلات البطالة تكون مرتفعة جدا في تلك المناطق ليس فقط لفئة التدفقات الاستثمارية سواء المحلية أو الأجنبية وإنما يعود أيضا للطبيعة المناخية التي تسود المنطقة. وهذا ما يوضحه الجدول التالي:

الجدول الثامن: عدد المؤسسات الصغيرة والمتوسطة المصرح بها في إطار الاستثمار المحلي والأجنبي

السنة	الشمال	الهضاب العليا	الجنوب
2015	332.372	107.727	42.031
2016	400.615	125.696	39.183
2017	415.242	129.767	50.801
2018	424.659	133.177	51.508
2019	459.146	144.836	55.591

Ministère de l'industrie· Ressources documentaires· Bulletins d'information statistique de la PME(2015,2016,2017,2018,2019)

رابعاً: التحديات التي تواجه تحقيق التنمية المستدامة في الجزائر

تواجه الجزائر كغيرها من الدول العربية جملة من التحديات الاقتصادية والبيئية وحتى الاجتماعية التي تعيق عملية تحقيق التنمية المستدامة أو حتى تعرقل تحقيق أهدافها ومتطلباتها، من بين هذه المعوقات ما يمكن للدولة التحكم به كبعض المؤشرات الخاصة بالاقتصاد الداخلي وذلك عن طريق فرض سياسات وقوانين تساعد في عمليات التنمية ومنها ما لا يمكن التحكم بها وغالبا ما تكون هذه المعوقات شاملة وكلية على غرار التغيرات المناخية أو غيرها.

فيما يلي نعرض بعض التحديات التي تواجه تحقيق التنمية المستدامة في الجزائر (صندوق النقد العربي، 2018، ص: 251، بتصرف):

- ضعف التمويل المخصص لمواجهة تداعيات تغير المناخ وظاهرة الاحتباس الحراري؛
- استمرارية أنماط الاستهلاك التي تؤدي إلى الهدر المستمر للموارد الطبيعية وتلويثها ما يضعف القدرة على التحول نحو الاستدامة البيئية؛
- عدم كفاءة وترشيد استخدام المياه؛
- محدودية استخدام التقنيات الخضراء والحديثة والاقتصاد الأخضر.

خامساً: النتائج

توصل هذا البحث إلى مجموعة من النتائج المتعلقة بتأثير الاستثمار الأجنبي المباشر على التنمية المستدامة أهمها:

- يشكل الاستثمار الأجنبي المباشر أحد أهم أدوات السياسة الاقتصادية والتي تعمل على تحقيق أهداف تنموية طويلة الأجل مثل التنمية المستدامة وذلك لأنه يرتبط بالنتائج المحلي ارتباطا طرديا من خلال العلاقة التالية:

$$I = PIB - (C + G + I + X - M)$$

- **PIB**: الناتج المحلي الإجمالي
  - **C**: الاستهلاك
  - **G**: الانفاق الحكومي
  - **I**: الاستثمار الإجمالي والذي يساوي الاستثمار الصافي مضافا إليه اهتلاك رأس المال
  - **X**: الصادرات
  - **M**: الواردات
- يساهم الاستثمار الأجنبي المباشر في زيادة نصيب الفرد من الناتج المحلي الإجمالي من خلال تأثيره المباشر على هذا الأخير حيث يحسب بالعلاقة الرياضية التالية: **الناتج المحلي الإجمالي / عدد السكان الإجمالي**.

$$M = PIB/P$$

M: متوسط نصيب الفرد من الناتج المحلي

P: عدد السكان

PIB: الناتج المحلي الإجمالي

- يساهم الاستثمار الأجنبي في التقليل من معدلات البطالة وذلك من خلال مساهمته في خلق مناصب العمل التي ترتفع كلما ارتفعت التدفقات الاستثمارية؛
- التنمية المستدامة هي نتيجة نهائية لجملة من الجهود المبذولة في قطاع التشغيل؛ والبيئة وتحسين الأساليب العامة للإنتاج والاستهلاك؛ توفير المناخ المناسب للاستثمار بالإضافة إلى الاستقرار الاقتصادي للاقتصاد المضيف هو الدافع الأول لاختيار المستثمر الأجنبي بلداً دون الآخر؛
- يحتاج تحقيق التنمية المستدامة في الجزائر من خلال الاستثمار الأجنبي المباشر إلى توسيع قطاعات الاستثمار الوارد والخروج من احتكار قطاع الطاقة والمحروقات للمشاريع الاستثمارية الواردة؛
- لضمان الاستفادة القصوى من المستثمرين الأجانب في كافة القطاعات يجب أولاً توسيع نطاقات الاستثمارات الجغرافية والتماس العدالة في توزيعها حول التراب الجزائري.

الخاتمة

عملت الجزائر من خلال سياسات الإصلاح الاقتصادي على النهوض بمختلف القطاعات داخل البلاد، وكان من أبرزها النهوض بقطاع الاستثمار سواء المحلي أو الأجنبي حيث عملت على المحافظة على الاستقرار الاقتصادي وإرساء قاعدة تشريعية وقانونية صلبة تضمن بها حقوق الدولة الجزائرية وحقوق المستثمر الأجنبي، كما عملت على جملة من الإصلاحات الضريبية التي باتت تمنحها بشكل خاص للمستثمرين في أنشطة معينة دون غيرها.

إن تحقيق التنمية المستدامة وأهدافها في دولة بحجم الجزائر وبنفس الأوضاع الاقتصادية السائدة قد يتطلب المزيد من الوقت كما أن الاستثمار الأجنبي يشق أنواعه لا يمكن أن يكون ركيزة أساسية لتحقيق ذلك، أي أنه من الأفضل فرض جملة من التدابير المتعلقة بالبيئة وضمان التنمية المحلية أولاً ومن ثم السير نحو التنمية المستدامة أي أنه على الأقل يجب وضع خطة صارمة على مدى عشر أو خمسة عشر سنة تشمل كافة ما تتطلبه التنمية المستدامة على مستوى البعد البيئي، الاجتماعي والاقتصادي.

إن التنمية المستدامة في الجزائر تواجه مجموعة من التحديات التي تصعب عملية تحقيقها على المدى القصير الأمر الذي يدفع الحكومة لاستحداث أدوات بديلة لتحقيقها كاللجوء للاستثمار الأجنبي المباشر ومثل هذا النوع من الأدوات يجعل الدولة الجزائرية تقبل معدل مخاطرة كبير في سبيل الاستفادة منها في دفع عجلة التنمية الاجتماعية والبيئية.

من خلال ما تم ذكره أعلاه يمكننا أن نجزم بعدم صحة الفرضية الأولى والتي تنص على أن تحقيق التنمية المستدامة يتطلب تركيز المشاريع الأجنبية الواردة فقط في مجال الطاقة النظيفة، وتعتبر الفرضية خاطئة كونها تحد من تنوع الاستثمار الأجنبي الوارد إلى الجزائر وتحصره فقط في قطاع الطاقة، كما أن الجزائر ذات بيئة استثمارية جاذبة لمشاريع أخرى مثل قطاعات التعدين والبناء.

أما الفرضية الثانية فهي فرضية صحيحة، إذ أنه إذا أرادت الجزائر أن تستفيد من الاستثمار الأجنبي المباشر في تحقيق متطلبات التنمية المستدامة فعليها جذب استثمارات تسرع من هذه العملية كالمشاريع التي تنشط في مجالات الطاقات البديلة والمشاريع ذات الانبعاثات الأقل والتي تقلل من استهلاك الفرد للبلاستيك، أي أنه بشكل عام عليها جذب المشاريع التي تضمن استدامة الموارد وتحافظ عليها.

قائمة المراجع

- بعdash عبد الكريم، الاستثمار الأجنبي المباشر وأثاره على الاقتصاد الجزائري، أطروحة دكتوراه، جامعة الجزائر، 2008.
- حنيش أحمد وبوضياف حفيظ، التنمية المستدامة والمحافظة على البيئة أساس الاستثمار في الطاقات المتجددة، الملتقى الخامس حول استراتيجيات الطاقات المتجددة و دورها في تحقيق التنمية المستدامة، جامعة البليدة، 23/ أبريل/2018
- خبابة عبد الله، التنمية المستدامة المبادئ والتنفيذ، الملتقى الدولي للتنمية المستدامة وكفاءة استخدام الموارد المتاحة، جامعة سطيف، 8/ أبريل/

ريمة خلوطه، مساهمة التنمية البشرية في تحقيق التنمية المستدامة، الملتقى الدولي للتنمية المستدامة وكفاءة استخدام الموارد المتاحة، جامعة سطيف، 8 / أفريل/2008.

شوقي جباري، أثر الاستثمار الأجنبي المباشر على النمو الاقتصادي، أطروحة دكتوراه، جامعة أم البواقي، الجزائر، 2015.

صندوق النقد العربي، التقرير الاقتصادي العربي الموحد، الإمارات العربية المتحدة، 2018.

صندوق النقد العربي، التقرير الاقتصادي العربي الموحد، الإمارات العربية المتحدة، 2019

القانون رقم 08/06 المتعلق بتطوير الاستثمار، الجريدة الرسمية للجمهورية الجزائرية، العدد 47، 2006.

مصباح بلقاسم، أهمية الاستثمار الأجنبي المباشر ودوره في التنمية المستدامة، أطروحة دكتوراه، جامعة الجزائر، 2006.

المؤسسة العربية لضمان الاستثمار وائتمان الصادرات، التقرير السنوي، تدفقات الاستثمار الأجنبي المباشر الوارد إلى الدول العربية 1980-2019

المؤسسة العربية لضمان الاستثمار وائتمان الصادرات، تقرير مناخ الاستثمار في الدول العربية 2019.

Alain Jounot, 100 questions pour comprendre et agir le développement durable, afinor, France, 2004, afinor, France, 2004

M. Sornarajah, The international law on foreign investment, Cambridge university press, UK, 2010.

Ministère de l'industrie· Ressources documentaires· Bulletins d'information statistique de la PME(2015,2016,2017,2018,2019)

Lukas Biblasio Brochard, le développement durable: enjeux de définition et de mesurabilité, Mémoire de magistère, Université du Québec a Montréal, Canada, 2011.

www.numbeo.com/pollution/rankings_by_country.jsp

- **Bu sayının hakemleri**

Prof. Dr. Ali DANIŞMAN

(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL

(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Amor DJENİNA

(Université Larbi Tebessi de Tebessa)

Prof. Dr. Bayram ÜNAL

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Prof. Dr. Erdal AKSOY

(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Serdar SAĞLAM

(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Güven MENGÜ

(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Hasan AKKANAT

(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZDAĞ

(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYCAN

(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÖRÜR

(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mürsel BAYRAM

(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Dr. Abu KAMARA

(Ondokuzmayıs Üniversitesi)

Dr. Ahmed MOZAMEL

(Ondokuzmayıs Üniversitesi)

Dr. Kadir KAYA

(Ondokuzmayıs Üniversitesi)

Dr. Shiferaw Mitiku

(Addis Ababa University)

Dr. Victor MOININA

(Pan African University)